

વર્ષ ૯ | સળંગ અંક ૫૧ | ડિસેમ્બર ૨૦૨૧

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન , ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક્ષ મ

સંચયન-૫૧ • ડિસેમ્બર ૨૦૨૧

સંપાદકનું કથન

બોલો સખે... એક ઈજન
રમણ સોની

કવિમુદ્રા

પાંચ કાવ્યો
બરકત વીરાણી 'બેજામ'

વાર્તા

તું હિ તું હિ
ગિરીશ ભટ્ટ

એકાંકી નાટક

પારખું
જયંતિ દલાલ

કાવ્ય

અધ્યાપકઅંગ
ધીરુ પરીખ

પ્રવાસ

યોશોમીતે...
ચંદ્રકાન્ત પંડ્યા

વાર્તા-અનુવાદ

જમણવાર [ઉડિયા]
બસંતકુમારી પટ્ટનાયક, અનુ. રેણુકા સોની

કાવ્ય

કોણ જાણે કેમ
પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા

સ્મરણાંજલિ

રાધેશ્યામ શર્માને
રમણ સોની, પ્રફુલ્લ રાવલ, રાજેન્દ્ર પટેલ

બે બાળકાવ્યો

૧ આખી દીવાલ મારી પાટી
જિગર જોષી

૨ કીડીબાઈનું કમ્પ્યુટર

કિરીટ ગોસ્વામી

લેખ

વિદ્યાબહેન નીલકંઠ અને ગુ.વ.સોસાયટી
મકરંદ મહેતા

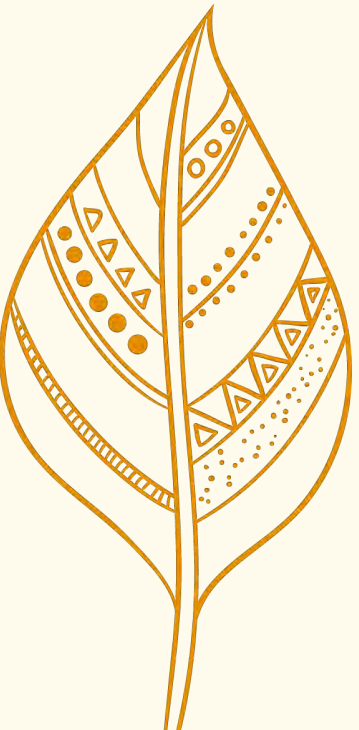
સંપાદકનું કથન

‘બોલો સખે...’ – એક ઈજન રમણ સોની

ગત ૫૦મો અંક આજસુધીનાં ‘સંચયનો’ના ચયન રૂપે, આજસુધીની સફરના સ્મરણીય અંશોને પ્રકાશવર્તુળમાં મૂકી આપવાના ઉત્સવરૂપે રજૂ કરેલો. એ અંક મુદ્રિત રૂપે મૂકવાની એકત્રની નેમ પણ છે.

સંચયનનો આ એક મહત્ત્વનો પડાવ છે – આનંદદાયક પડાવ. પણ એની સાથેસાથે જ, જરાક અટકીને, આ પ્રવૃત્તિ અંગે નવવિચાર કરવાનો અવસર પણ છે. એક ઈ-સામયિક તરીકે ‘સંચયન’નો કેવો પ્રભાવ ઊપસ્યો છે? એની જરૂરિયાત કેટલી વસી છે વાચકોનાં મનમાં? ઈ-વાચન-જગતમાં એણે પોતાની કોઈ મુદ્રા રચી છે? અત્યારસુધી વાચકોના – જિજ્ઞાસુ વાચકોના તેમ વિદગ્ધ વાચકોના પણ જે પ્રતિભાવો મળ્યા છે એ સંતોષકારક ને આનંદદાયક તો છે જ, પણ એ પ્રતિભાવોનું સાતત્ય ને એનું પ્રમાણ હજુ ઓછાં છે. આપણે ત્યાં – શું મુદ્રિત પ્રકાશનો વિશે કે શું આવાં ઈ-પ્રકાશનો વિશે પ્રતિભાવો કે પ્રતિપોષણ (ફીડબેક) એટલા પ્રમાણમાં મળતાં હોતાં નથી. ફોન પર, કે રૂબરૂમાં મળે ત્યારે, મિત્રો આનંદ વ્યક્ત કરતા હોય છે, ‘ખૂબ નિયમિત રીતે અમે સંચયન જોઈએ-વાંચીએ છીએ’ – એવો ઉમળકો પણ દાખવતા હોય છે. પરંતુ, ઈ-મેઈલથી કે વોટ્સએપથી પ્રતિભાવો મોકલવાનો એક સહજ પ્રમાદ વરતાઈ આવતો હોય છે.

એટલે કોઈવાર તો વિચાર આવી જાય કે ચાલો, એક ‘પ્રતિભાવ વિશેષાંક’ જ કરીએ! પણ, પ્રતિભાવો માગીને મેળવવા એના કરતાં એ સહજ રીતે મળે એની શોભા વધારે જ હોય.

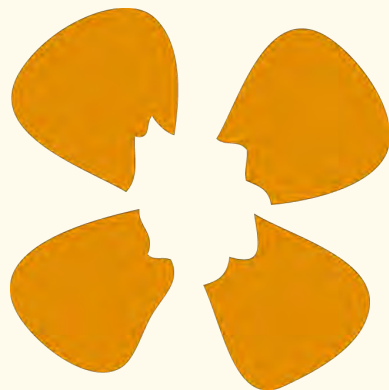
જો કે, પ્રતિભાવો કંઈ પ્રશંસા રળવા માટે અમે નથી ઇચ્છતા – અમારી અપેક્ષા જે છે તે વિધાયક બનતી ટીકાઓની અને દષ્ટિયુક્ત સૂચનોની છે, જેથી ‘સંચયન’ને વધુ વાચનક્ષમ, વધુ ઉપયોગી, વધુ તાજગીવાળું, વધુ અર્થપૂર્ણ, વધુ સુંદર ને સમૃદ્ધ કરવામાં અમને મદદ મળે – નવી દિશાઓ ખોલવામાં પણ એ સહાયક બની શકે.

ડાયજેસ્ટ પ્રકારનું – જૂના ને આજના સમગ્ર સાહિત્યપટમાં જે ઉત્તમ કૃતિઓ મુદ્રિત થયેલી છે ને થઈ રહી છે એમાંથી પસંદ કરેલી રચનાઓ અને વૈચારિક લખાણોને રજૂ કરતું આ સામયિક છે. એમ કરવા પાછળનું મહત્ત્વનું પ્રયોજન તો જે સ્મરણીય છે એને ઊંચકીને સૌ સામે મૂકવાનું છે – એ સ્મરણીય કૃતિઓ ભૂતકાલીન સાહિત્યની પણ હોય ને સામ્પ્રતની પણ હોય. બધાં પુસ્તકો, બધાં સામયિકો સૌ સુધી પહોંચી શકતાં નથી એટલે પણ આ ચયન-સંચયન સૌને ઉત્તમ રસપ્રદ સામગ્રીનો પરિચય કરાવે છે. એમાં લખાણોની સાથે, દિવંગત લેખકોના ટૂંકા પરિચયો પણ હોય છે, એ ક્યાં પ્રગટ થઈ છે એના નિર્દેશ હોય છે – એ બધું વાચકોની જાણકારી માટે તેમજ દસ્તાવેજી વિગતો માટે ઉપયોગી બને, એ આશય છે અમારો.

સૌ વાચકમિત્રો પાસેથી અમે આજસુધી લવાજમરૂપે તો કશું માગ્યું કે ઇચ્છ્યું પણ નથી. તો તમારા કોન્ટ્રીબ્યૂશન (પ્રદાન) તરીકે તમે પ્રતિભાવ મોકલો એટલું અમે – પ્રકાશક અને સંપાદક – ઇચ્છીએ છીએ. ‘એકત્ર’ ગુજરાતીનાં ઉત્તમ પુસ્તકોને ઈ-પુસ્તકો તરીકે પ્રકાશિત કરે છે (જુઓ : www.ekatrafoundation.org એમાં eBooks અને Magazine) એ અંગેના પ્રતિભાવો પણ મોકલશો. ‘સંચયન’માં એ પ્રકાશિત કરીશું.

નાતાલના સપરમા દિવસ સાથે નવું વર્ષ (૨૦૨૨) આવી પહોંચ્યું છે – સૌને પ્રસન્નતાભર્યા અભિનંદન!

રમાણપસાળી

પાંચ કાવ્યો

* 'બેફામ' (બરકત વીરાણી)

[મુશાયરાના દબદબાના દિવસોમાં લોકપ્રિય ગઝલો આપવા સાથે કેટલીક માર્મિક કવિતા પણ આપનાર બરકતઅલી ગુલામઅલી વીરાણી (જ.૨૫-૧૧-૧૯૨૩ – અવ.૨-૧-૧૯૯૪) 'બેફામ' નામે જાણીતા છે. 'માનસર'(૧૯૬૦) આદિ ૩ ગઝલસંગ્રહો તથા વાર્તા-નવલકથાનાં ૩ પુસ્તકો આપનાર 'બેફામ' ભાવનગરમાં માધ્યમિક શિક્ષણ પામેલા ને પછી એમણે 'વતન' દૈનિક સાથે તથા મુંબઈ આકાશવાણીના સમાચાર-સંપાદક તરીકે કામ કરેલું.

એમના કેટલાક શૈર સરળ પણ અવતરણક્ષમ(quotable) છે. જોઈએ :

'બેફામ' તોય કેટલું થાકી જવું પડ્યું?

નહિ તો જીવનનો માર્ગ છે ઘરથી કબર સુધી.

•

સફળતા જિંદગીની, હસ્તરેખામાં નથી હોતી;

ચણાયેલી ઇમારત એના નકશામાં નથી હોતી.

•

રડ્યા 'બેફામ' સૌ મારા મરણ પર એ જ કારણથી,

હતો મારો જ એ અવસર ને મારી હાજરી નહોતી!]

૧. ઘરથી કબર સુધી

સપના રૂપેય આપ ન આવો નજર સુધી,
ઊડી ગઈ છે નીંદ હવે તો સહર સુધી.

મારા હૃદયને પગ નીચે કચડો નહીં તમે,
કે ત્યાંના માર્ગ જાય છે ઈશ્વરના ઘર સુધી.

શ્રદ્ધાની હો સુવાસ, પ્રતીક્ષાનો રંગ હો,
એવાં ફૂલો ખીલે છે ફક્ત પાનખર સુધી.

આંખોમાં આવતાં જ એ વરસાદ થઈ ગયાં,
આશાનાં ઝાંઝવાં જે રહ્યાં 'તાં નજર સુધી.

મૈત્રીનાં વર્તુળોમાં જનારાની ખેર હો,
નીકળી નહીં એ નાવ જે પહોંચી ભંવર સુધી.

મંજિલ અમારી ખાકમાં મળતી ગઈ સદા,
ઊઠતા રહ્યા ગુબાર અવિરત સફર સુધી.

'બેફામ' તોય કેટલું થાકી જવું પડ્યું?
નહિ તો જીવનનો માર્ગ છે ઘરથી કબર સુધી.

૨. રડાવ્યો છે મને

એ હૃદય, તેં પણ ભલા કેવો ફસાવ્યો છે મને?
જે નથી મારાં બન્યાં, એનો બનાવ્યો છે મને!

સાથ આપો કે ન આપો એ ખુશી છે આપની,
આપનો ઉપકાર, મારગ તો બતાવ્યો છે મને.

સાવ સહેલું છે, તમે પણ એ રીતે ભૂલી શકો;
કે તમારા પ્રેમમાં મેં તો ભુલાવ્યો છે મને.

મારા દુઃખના કાળમાં એને કરું છું યાદ હું,
મારા સુખના કાળમાં જેણે હસાવ્યો છે મને.

હોત દરિયો તો હું તરવાનીય તક પામી શકત,
શું કરું કે ઝાંઝવાંઓએ ડુબાવ્યો છે મને.

કાંઈ નહોતું એ છતાં સૌએ મને લૂંટી ગયા,
કાંઈ નહોતું એટલે મેં પણ લૂંટાવ્યો છે મને.

એ બધાંનાં નામ દઈ મારે નથી થાવું ખરાબ,
સારાં સારાં માનવીઓએ સતાવ્યો છે મને.

તાપ મારો જીરવી શકતાં નથી એ પણ હવે,
લઈ હરીફોની મદદ જેણે જલાવ્યો છે મને.

છે હવે એ સૌને મારો ઘાટ ઘડવાની ફિકર,
શુદ્ધ સોના જેમ જેઓએ તપાવ્યો છે મને.

આમ તો હાલત અમારા બેયની સરખી જ છે,
મેં ગુમાવ્યાં એમ એણે પણ ગુમાવ્યો છે મને.

આ રીતે સમતોલ તો કેવળ ખુદા રાખી શકે,
ભાર માથા પર મૂક્યો છે ને નમાવ્યો છે મને.

સાકી, જોજે હું નશામાં ગમને ભૂલી જાઉં નહિ;
એ જ તો આ તારા મયખાનામાં લાવ્યો છે મને.

આપ સાચા અર્થમાં છો મારે માટે તો વસંત;
જ્યારે જ્યારે આપ આવ્યાં છો, ખિલાવ્યો છે મને.

એ બધાં 'બેફામ' જે આજે રડે છે મોત પર,
એ બધાંએ જિંદગી આખી રડાવ્યો છે મને.

૩. સફળતા જિંદગીની

સફળતા જિંદગીની, હસ્તરેખામાં નથી હોતી;
ચણાયેલી ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.

સુભાગી છે સિતારા કે ગણતરી થાય છે એની,
પ્રણયમાં નહિ તો કોઈ ચીજ ગણનામાં નથી હોતી.

મને દીવાનગી મંજૂર છે આ એક બાબત પર,
મહોબ્બતની મજા તમને સમજવામાં નથી હોતી.

તમે મારાં થયાં નહિ તોય મારાં માનવાનો છું,
કમી સચ્ચાઈમાં હોય છે, એ ભ્રમણામાં નથી હોતી.

વધુ હસવાથી આંસુ આવતાં જોઈને પૂછું છું,
અસર એનાથી ઊલટી કેમ રોવામાં નથી હોતી?

હવે આથી વધુ શું ખાલી હાથે દિન વિતાવું હું?
કે મારી જિંદગી પણ મારા કબજામાં નથી હોતી.

ન શંકા રાખ કે મારી ગરીબી બહુ નિખાલસ છે,
છે એ એવી દશા જે કોઈ પરદામાં નથી હોતી.

ધરાવે છે બધા મારા જ પ્રત્યે સંકુચિત માનસ,
જગા મારે જ માટે જાણે દુનિયામાં નથી હોતી.

કોઈ આ વાતને સંજોગનો સ્વીકાર ના માને,
જગતની સૌ ખુશી મારી તમન્નામાં નથી હોતી.

મને છે આટલો સંતોષ દુનિયાની બુરાઈનો,
વિકસવાની તો શક્તિ કોઈ કાંટામાં નથી હોતી.

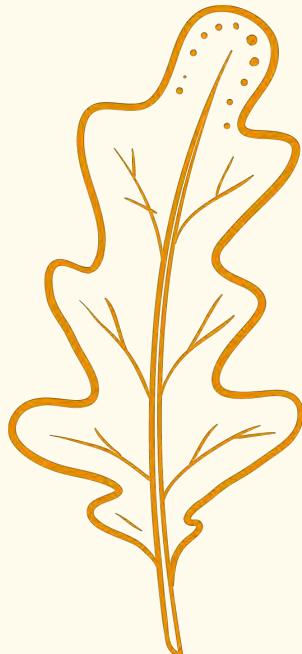
બધે મારાં કદમની છાપ ના જોયા કરે લોકો,
કે મંજિલ મારી મારા સર્વ રસ્તામાં નથી હોતી.

મળ્યો છે સૌને જીવનમાં સમય થોડોક તો સારો,
ફિકર પોતાની કોઈનેય નિદ્રામાં નથી હોતી.

બીજા તો શું મને અંધકારમાં રાખીને છેતરશે?
કે મારી જાત ખુદ મારીય છાયામાં નથી હોતી.

ગઝલમાં એ જ કારણથી હું મૌલિક હોઉં છું 'બેફામ',
પીડા મારાં દુઃખોની કોઈ બીજામાં નથી હોતી.

(માનસર, પૃ. ૩૮-૩૯)

૪. હાજરી નહોતી

ગલતફહેમી ન કરજે, ઐશ માટે મયકશી નહોતી;
મને પણ શેખ! તારી જેમ આ દુનિયા ગમી નહોતી.

ખબર નહોતી ખુદા પણ જન્મ આપી છેતરી લેશે,
જીવ્યો ત્યારે જ જાણ્યું કે એ સાચી જિંદગી નહોતી.

બહુ કપરા દિવસ વીત્યા હતા તારી જુદાઈમાં;
કે નહોતી રાત ઝુલ્ફોની, વદનની ચાંદની નહોતી!

મિલનની ઝંખના તો જો! કે તારી શોધ કરવામાં,
લીધી છે રાહ એવી પણ કે જે તારી ગલી નહોતી!

વિતાવી મેં વિરહની રાત તારાં સ્વપ્ન જોઈને;
કરું શું? મારી પાસે એક પણ તારી છબી નહોતી.

હતી એક મુફ્લીસી પણ દોસ્ત, પડદામાં મહોબ્બતના;
હતાં ફાટેલ વસ્ત્રો, એ ફક્ત દીવાનગી નહોતી.

મહોબ્બતમાં કશું ફળ ના મળ્યું : નિર્દોષતા તો જો!
રહી એ એવી જન્નત જ્યાં દખલ શયતાનની નહોતી.

જે મારા પર દયા કરતા હતા, નહોતી ખબર એને,
કે એક અલ્લાહ વિના મારે જગતમાં કંઈ કમી નહોતી.

જીવનની દુઃખકથા હસતાં રહી કહેવી પડી મારે,
કે મારામાં બધાને રસ હતો પણ લાગણી નહોતી.

દિલાસો કોઈએ દીધો નહીં એ પણ દિલાસો છે,
ખુદાનો શુક છે – કંઈ એટલી હાલત બૂરી નહોતી.

ન દો ઉપચારકોને દોષ મારા મોતને માટે,
એ કુરબાની હતી મારી, એ મારી માંદગી નહોતી.

રડ્યા 'બેફામ' સૌ મારા મરણ પર એ જ કારણથી,
હતો મારો જ એ અવસર ને મારી હાજરી નહોતી!

(ધટા, પૃ. ૩૧-૩૨)

૫. હું જ રોઉં છું

સમજો નહીં કે જુલ્મ સહું છું ને રોઉં છું,
આ તો તમે જે પાપ કરો છો એ ધોઉં છું.

નિષ્ફળ પ્રણયનો પંથ છે પણ સાથ તો જુઓ,
પહેલાં ગુમાવ્યાં તમને, હવે ખુદને ખોઉં છું.

તારા વિરહમાં નીંદ તો ક્યાં છે નસીબમાં?
તારાં સ્વપન તો જાગી રહ્યો છું ને જોઉં છું.

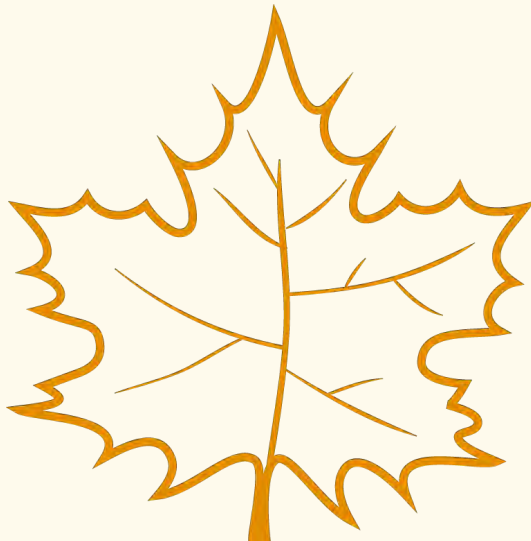
ખુદ હું જ મારો પીછો કદી છોડતો નથી,
જ્યાં જ્યાં હું જાઉં છું ત્યાં બધે હું જ હોઉં છું.

રાખે ન આમ કોઈને અલ્લાહ એકલા,
કે રોઉં છું ને હું જ પછી આંસુ લોઉં છું.

શોધું છું મારું સ્થાન જગતમાં હું એ રીતે,
અંધારી રાતે જાણે અરીસામાં જોઉં છું.

‘બેફામ’ મારા મૃત્યુ ઉપર સૌ રડે ભલે,
મારા જનમ ઉપર તો ફક્ત હું જ રોઉં છું.

(ઘટા, પૃ. ૮૬)

વાર્તા

તું હિ તું હિ * ગિરીશ ભટ્ટ

રામપ્રસાદજી વૃદ્ધ જરૂર હતા પરંતુ હજી શ્રવણશક્તિ સારી હતી.

તેમણે પચીસ વર્ષની જાનકીને બરાબર સાંભળી હતી : ઈન્ટરવ્યૂ છે? તું તો તેજસ્વી છું. એ સ્થળ દૂર છે, પણ સંસ્થા સારી છે. બધાં પ્રમાણપત્રો લેતી જજે. એકલી જવાની છું? આગલે દિવસે જ પહોંચી જવું. હું ચિઠ્ઠી લખી આપું છું. એક શિષ્ય છે ત્યાં. નામ દત્તાત્રેય... મારો ભક્ત જ સમજી લે તેને. પાંચ વર્ષ પહેલા ઉપાચાર્ય હતો. અત્યારે આચાર્ય બની ગયો હશે. લખી આપું છું. તે તારાં ભોજન-ઉતારાની ગોઠવણ કરશે. હવે છે કશો પ્રશ્ન? યશસ્વી બન... ને એ છોકરીએ તેમના ચરણસ્પર્શ કર્યા હતા.

માને સંતોષ થયો: ચાલો, કોઈ તો હતું ત્યાં, શું નામ કહ્યું? દત્તાત્રેય.

પાછી શિખામણો તો આપી જ : મુસાફરીમાં સાવચેતી રાખવી. અજાણી વ્યક્તિ સાથે બહુ ભળવું નહીં.

જાનકી પહેલી વાર બહાર જતી હતી. છોકરીની જાત. અનેક વિચારો આવે. રાત ચિંતાઓમાં પસાર થઈ હતી.

એમ પણ થયું હતું કે નથી મોકલવી દૂર. પણ શું થયું, છેક છેલ્લી ઘડીએ સરયુ તૈયાર થઈ ગઈ હતી : હું આવું છું સાથે. તને સાથ મળશે ને મારે પ્રવાસ થશે.

બરાબર સજ્જાને આવી હતી. મા-દીકરી ખુશ થયાં હતાં : વાહ, સરસ...!

માની બધીય ચિંતા ઓગળી ગઈ હતી.

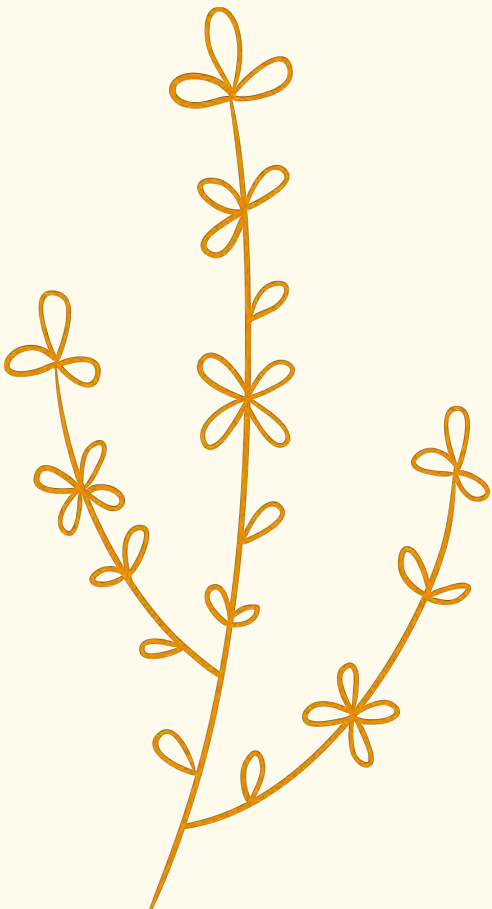
ચોથું જ ઘર સરયુનું. હશે એકાવનની પણ સજ્જેદજે ત્યારે પચીસની લાગે.

‘મારે એ સંસ્થા જોવી છે. બહુ સાંભળ્યું છે.’ તે હસી હતી.

બસપ્રવાસ આનંદદાયક રહ્યો હતો. બસ ધીમી પડી ને બારીમાંથી સ્થળનું અવલોકન થયું. ગામ ખાસ મોટું નહોતું.

જાનકીએ માહિતી આપી. માસી, ચિઠ્ઠી છે. લખાવી છે.

‘ઉતારા-ભોજનની વ્યવસ્થા થઈ જશે.’ ને સરયુ બોલી: ઠીક. નહીં તો આ સરયુ બધું કરી શકે તેમ છે.

એ લોકો પાંચમી મિનિટે સંસ્થાને દરવાજે હતાં, ને સાતમી મિનિટે ઓફિસમાં.

સરયુ તો અવલોકનમાં ડૂબી ગઈ હતી: ઈમારતો વચ્ચેથી પસાર થતાં રસ્તાઓ, ઈમારતો પરનાં પાટિયાં, બત્તીના ખમ્માઓ, રમતોનાં મેદાનો, અવરજવરો, વૃક્ષો. તેની આંખો બંને તરફ ફરી રહી હતી : વાહ, સરસ છે સંકુલ.

બોલી પણ હતી : જાનકી, સરસ સંસ્થા. દરમિયાન જાનકી ઓફિસમાં પ્રવેશી હતી, ચિઠ્ઠી ધરી હતી. જરા ફડફડ થતું હતું કે હશે ને કોઈ દત્તાત્રેયજી અહીં.

રામપ્રસાદજીએ તો સ્મૃતિને આધારે ચિઠ્ઠી લખી આપી હતી. સારું હતું સરયુમાસી સાથે હતાં. માની ચિંતા સાચી હતી.

પણ શું સાંભળ્યું? તમે ઈન્ટરવ્યૂ આપવા આવ્યાં છો? ચાલો, સારું થયું, આવી ગયાં. બેન સાથે છે? સરસ. દત્તાત્રેયજી સંસ્થાના આચાર્ય છે. તમારો ઉતારો ત્યાં, તેમના ઘરે. તમે અમારાં પણ મહેમાન. બધી વ્યવસ્થા થઈ જશે.

તે ખુશ થઈ ગઈ : માસી, બધી વ્યવસ્થા છે. સરયુ તો અવલોકનમાં લીન હતી : છાત્રો કાંઈ ગ્રામ્ય જ નહોતા, શહેરી પણ હતા. સ્વચ્છતા હતી.

અવરજવર કરી રહેલા છાત્રોમાં શિસ્ત ને સંસ્કાર જણાતાં હતાં.

થયું કે જાનકી ભાગ્યશાળી ગણાય. આવી સંસ્થામાં હોવું પણ સારી વાત હતી.

ને ત્યાં જાનકીએ ધ્યાનભંગ કર્યું હતું : માસી, ચાલો ઉતારે, વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. આ બેન ત્યાં લઈ જાય છે. શું નામ – લક્ષ્મીબેન! આચાર્યનું જ નિવાસ્થાન છે. રામપ્રસાદજીને એ લોકો ઓળખે છે. તેમને કોણ ના ઓળખે? લક્ષ્મીબેન રસોઈ પણ કરશે. દત્તાત્રેયજી નથી. કાલ સાંજ સુધીમાં આવી જશે એ કહેતાં હતાં.

સાવ સાદાં વાક્યો હતાં, પણ સરયુ ચોંકી હતી :

દત્તાત્રેય...?

લક્ષ્મી પાછળ જાનકી, ને તેની પાછળ તે અને તેનાં મનમાં પ્રગટ થયેલો દત્તાત્રેય!

‘તે હશે? આ સૃષ્ટિમાં કેટલાબધા દત્તાત્રેયો હોય? અને એટલી જ સરયુઓ! ના પણ હોય! શું કહ્યું? તે નથી. તે એટલે દત્તાત્રેય નામધારી પુરુષ.

નિવાસસ્થાને પહોંચતાં પૂરી એક મિનિટ લાગી હતી પરંતુ... તે ક્યાં પહોંચી ગઈ હતી? તેની વેશભૂષા બદલાઈ ગઈ હતી. તે બાણભટ્ટની કાદંબરી હતી : ચોળી, સાળું ને ઘેરદાર અધોવસા! અને દત્તાત્રેય પણ કેવો? ઉપરણા ને પીતાંબરમાં. ડાબે ખભે સૂતરનું ઉપવીત. બધાં પાત્રો સંસ્કૃતમાં સંવાદો બોલતાં હતાં. કેટલી પ્રસન્નતા મળતી હતી? નવો જ પ્રયોગ હતો.

અરે, નાટિકા ભજવાયા પછી પણ દત્તાત્રેય તેને કાદંબરી સંબોધતો હતો. ને તેને ગમતું પણ હતું. ને એ પછી!

લક્ષ્મીએ ઘરનું તાળું ખોલ્યું હતું. સરયુને થયું કે... ઘરની કોઈ ભીંત પર એ પુરુષનો ફોટો તો હોવાનો. તે એ જોવા જ ઉત્સુક હતી. રોમાંચ થયો પ્રવેશતાં જ.

લક્ષ્મીએ કહ્યું : બેન... જમણી તરફનો ખંડ તમારો. ડાબો ખંડ તો સાહેબનો. પણ અત્યારે તો... બેય તમારા.

પછી સહજ પૃચ્છા : ભાખરી શાક ચાલશેને? પછી માહિતી આપી : બેનનો ઈન્ટરવ્યૂ કાલે અગિયાર વાગે છે. હું લઈ જઈશ તેમને. જુઓ, આ પલંગ. બાથરૂમમાં ચોવીસેક કલાક પાણી આવે છે. આંકડી જરા ઢીલી છે. પણ બેય સ્ત્રીઓ એટલે શી તકલીફ?

હમણાં આવું છું - કહીને ગઈ.

ને બેય એકલાં પડ્યાં હતાં.

‘સારું થયું, તમે આવ્યાં, માસી’ જાનકી બોલી હતી.

‘સરયુમાસી, હું તો આ ઘરમાં મૂંઝાઈ જાત. તે તેની અકળામણ વ્યક્ત કરતી હતી.

પાંચેક મિનિટમાં તે સ્નાનગૃહમાં સંચરી હતી : માસી, સાફસુથરી થઈ આવું.

ને બીજી મિનિટે સરયુની શોધ શરૂ થઈ હતી. તેને આ ઘરમાં રહેતા દત્તાત્રેયની તપાસ કરવી હતી. મનમાં એક અતીતનો દત્તાત્રેય આવી ગયો હતો ક્યારનોય. તે ગડમથલમાં પડી ગઈ હતી.

તે તો અચાનક આવી ગઈ હતી. સાવ છેલ્લી ઘડીએ આ ગભરુ કન્યાને સાથ આપવા જોડાઈ હતી. કોલેજ સમયનો દત્તાત્રેય ક્યારેક ઝબકી પણ જતો હતો. ક્રોધ જન્મી જતો હતો. બધું યાદ આવી જતું હતું. તે તેના પ્રેમમાં પડી ગઈ હતી. નાટિકા ભજવતાં ભજવતાં સાવ અજાણ્યા પ્રદેશમાં પ્રવેશી હતી. તે ગમવા લાગ્યો હતો. તે ત્રીજા વર્ષમાં હતી ને દત્તાત્રેય ચોથા વર્ષમાં. પિતાએ સંમતિ આપી હતી : રસ છે તો ભલે ભાગ લે નાટકમાં. કયું નાટક છે? ઓહો! સંસ્કૃતમાં! ગુડ. ગો ઓન.

મા કોયવાઈ હતી. રિહર્સલો મોડે સુધી ચાલે એ પણ ક્યાં પસંદ હતું? અરે, ઘરે આવ્યા પછી પણ ક્યાં અટકતી હતી? કોઈ ખૂણો મળે ને અભિનય કરવા લાગે, સંવાદો બોલવા લાગે. ફોન પર શુક્લા સર, દત્તાત્રેય, રોહિણી સાથે વાર્તાલાપ થાય, વેશભૂષાની સલાહો લેવાય; દત્તાત્રેય...છે મારી પાસે સાળુ. ચોળી પણ મળી જશે અનુરૂપ. હા, અનુરૂપ. અલંકારો પણ. શું કહે છે? ખુદ મિસીસ શુક્લા શણગાર કરવા આવવાનાં છે? ને તારે ક્યાં ઝાઝી ખટાખટ છે? આવાં વાક્યો પણ કાને પડી જતાં હતાં. પતિ પર ચીડ ચડતી હતી: છે ભાન કશુંય? આનાં પરિણામો કેવાં આવી શકે? કોણ છે આ દત્તાત્રેય? તે ક્યાં જાણતી હતી, માતાના પ્રત્યાઘાતો?

તેણે તો કાર્યક્રમની સમાપ્તિ પછી ઘરે આવીને દેશ્યોનાં વિગતવાર વર્ણનો કર્યાં હતાં. અને... માએ... એ વર્ણનમાં દત્તાત્રેયનું નામ કેટલીવાર અને કેવાં ઉમળકાથી લેવાયું એ ગણ્યું હતું.

મમ્મી, હું ને દત્તાત્રેય અજયબાબુને નમ્યાં હતાં, ને તેમણે આશીર્વાદ આપ્યા હતા. મમ્મી, તું નથી ઓળખતી અજયબાબુને. નાટ્યજગતમાં તેમનું બહુ મોટું નામ. તે ય હતા હાજર, એ સમયે.

શું કહેતા હતા - સુંદર, અતિ સુંદર. તમે લોકોએ બાણભટ્ટને ન્યાય આપ્યો છે! મા ખિન્ન થઈ હતી.

બધી તપાસ કરાવી હતી. દત્તાત્રેય બીજી જ્ઞાતિનો હતો. પરિવારની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી નહોતી. ઘર પણ ભાડાનું હતું. ને ક્યાં જોયો હતો, દૂરથી પણ?

અને તે કહેવાની જ હતી કે તે દત્તાત્રેયને પ્રેમ કરતી હતી. વિમાસણમાં હતી કે કઈ રીતે કહેવું.

પેલી બાથરૂમમાં ગઈ ને તેણે તપાસ શરૂ કરી હતી : ભીંતો, ટેબલ, ટીપોઈ – બધે જોયું. ફોટો તો ત્યાં જ હોય ને? હા, મળ્યો એક ફોટો. એ જ પુરુષ હતો. ઓળખી ગઈ હતી.

ઘબ ઢઈને સોફા પર બેસી ગઈ હતી.

‘ઓહ! એ જ પુરુષ. તે અહીં શા માટે આવી? સારું થયું કે તે હાજર નથી. જાનકીનો ઈન્ટરવ્યૂ પતે ને તેઓ નીકળી જશે. નહીં મળે તેને. નકામી એ પળોને છતી કરવી? તે સુખી હતી તેના પતિ સાથે. ઠરીઠામ થઈ હતી. એ સમયે તો ભાંગી પડી હતી. ક્યાં સરનામું હતું, દત્તાત્રેયનું કે અજયબાબુનું? લખે તો કોને લખે? માને રોજ સાંજે પૂછતી હતી: છે કોઈ પત્ર? કલકત્તાથી? દત્તાત્રેયનો.

મા સમજાવતી હતી: ભૂલી જા એ પરપોટાને. અભ્યાસમાં મન પરોવ. અમે જ શોધી આપીશું તને યોગ્ય પાત્ર.

તે...કશી દલીલ કરતી નહોતી. માંડ ઉત્તીર્ણ થઈ હતી.

પછી તો તેનેય થયું હતું કે મા સાચી હતી. બતાવ્યો અનુરાગ, ને પરાણી લીધું.

આટલા વર્ષો ગયાં. ક્યારેક ક્યારેક તેની અંદરની કાદમ્બરી કોઈ ને કોઈ રીતે જાગી જતી હતી. અનુરાગ અરસિક પતિ હતો, પુરુષ જ હતો.

તે આંસુ લૂછી રહી હતી ને... જાનકી આવી હતી. નવાં વસ્ત્રોમાં હતી. બેસી ગઈ લગોલગ.

વાતો ચાલી : માસી, તમે છો એ આ જાનકીનું પરમ ભાગ્ય!

સંસ્થા ગમી હતી. બસ... ઈન્ટરવ્યૂ...! સરયુએ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

તરત અવલોકન વ્યક્ત થયું હતું : માસી, નહીં હોય કોઈ સ્ત્રી આ ઘરમાં?

પુરાવા અપાયા : માસી... અરીસો તો મળ્યો પણ કાંસકી, તેલ, ઊનના દોરા, બકલ-બોરિયા, પફ પાવડર, સ્ટ્રે, ચાંદલો ક્યાં? વળગણીઓ ક્યાં? હિલવાળા ચપ્પલ ક્યાં?

ને સરયુ ચીડમાં બોલી હતી : કદાચ આ પુરુષના ભાગ્યમાં સ્ત્રી જ નહીં હોય. એટલી લાયકાત જ નહીં હોય!

અણધારેલા ઉત્તરથી જાનકી અવાક હતી. તેણે વિષય બદલ્યો હતો : માસી, જરા નજર ફેરવી લઉં નોટબુકમાં. ઈન્ટરવ્યૂમાં તો ગમે તે પ્રશ્ન પુછાઈ શકે. નોટ તૈયાર કરી છે.

સરયુનો વિચાર હજી...બીજી સામગ્રીઓ જોઈ લેવાનો હતો. વધુ જાણી લેવું હતું આ મોશાઈ વિશે. કામ આવે. ફોટો મળ્યો હતો પરંતુ બીજી ઓળખ બાકી હતી.

રાતે તક મળી, લક્ષ્મી પરવારીને વિદાય થઈ હતી. તે તો સંત સ્વભાવ જણાવતી હતી સાહેબનો. તે એ પરદો ખોલી શકે તેમ હતી. છેવટે આ લક્ષ્મીને તો કહી શકાય.

રાતે...બધું ફંફોળવા માંડ્યું. જાનકી જંપી ગઈ હતી. કદાચ ઈન્ટરવ્યૂનાં સ્વપ્નો જોતી હશે. એક ફાઇલ ફંફોળી. કશું ના મળ્યું. બીજીમાં કાદમ્બરી મળી. એક બે ફોટા, જેમાં તે હતી. ઓહ! કેવી હતી? નીચે નાનકડું વાક્ય-સરયુ ઉર્ફે કાદમ્બરી. ક્યાં ભૂલ્યો હતો? પણ પછી? એક ડાયરી મળી જેમાં બધી ઘટનાઓ હતી... ઝાંખા અક્ષરોમાં. ઓહ! નથી ભૂલ્યો!

કેટલા પત્રો લખ્યા, તેને સરનામે? બધા જ અનુત્તર. શું સમજવું? સરયુ મને ન જ ભૂલે.

લખાણ આગળ વધતું હતું.

તે અટકી ગઈ. શું તેણે પત્રો લખ્યા હશે? ક્યાં એકેયની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

માને પૃચ્છા તો કરતી જ હતી પણ તે ના પાડતી હતી : પત્ર? તારો પત્ર? ના, રે ના.

ને છેલ્લે તો રોષે ભરાઈ હતી : તું પેલાના પત્રની રાહ જુએ છે ને? મૂરખ ના બન. પત્ર નહીં આવે.

‘તો... આ શું હતું? તેણે પત્રો લખ્યા જ હતા. અરે, એક પત્ર તો - લેવા ઈચ્છતા નથી, એવા જવાબ સાથે પરત ફર્યો હતો જે ફાઈલમાં કવર સાથે હતો. સરયુ શ્વાસ રોકીને વાંચી ગઈ. ઓહ...સ્નેહપત્ર હતો. તે તેને ક્યાં ભૂલ્યો હતો? પ્રેમથી તરબોળ હતો. તે સરયુને ઈચ્છતો હતો, ઝંખતો હતો. જોયું તો કવર પરનું સરનામું પણ સાચું જ. સમજ પડી. આ માની જ રમત. તે નહોતી ઈચ્છતી કે તેને પત્રો મળે અને...! અને તે... દત્તાત્રેયને ધિક્કારતી હતી! તે ખિન્ન થઈ ગઈ. શું થતું હશે તેને? મોમે આમ કર્યું?

માંડ મનને શાંત કર્યું. હવે શું? પ્રશ્નાત્તાપ જીવનભરનો.

લખાણ વંચાયું : શું તેની ઈચ્છા નહીં હોય? કાદમ્બરી નાટિકા પૂરતી જ હશે? નથી માની શકાતું. અમારી વચ્ચે પ્રેમનો સ્વીકાર થયો હતો. એ કાંઈ નાટક નહોતું. તે સરયુ હતી, મારી સરયુ.

‘ઓહ, કેટલો વિશ્વાસ હતો!’ સરયુ વિચારતી હતી. માએ કેવું કર્યું? પત્રો તેના સુધી પહોંચવા જ ન દીધા!

તે રડી પડી હતી : દત્તાત્રેય તો... તેને ઝંખતો હતો. ડાયરીમાં તારીખવાર લખાણ હતું. આખો સમયકાળ તે તેના વિયોગમાં ઝૂરી રહ્યો હતો ને તે બીજા પુરુષને પરણી ગઈ હતી. એથી વિશેષ તેને ધિક્કારતી હતી.

સરયુને તેની જાત પણ ઘૃણા આવી : અરેરે, શું કરી બેઠી? આવા પ્રેમની અવગણના? ડાયરી ખોળામાં હતી. આપોઆપ પાનું ફેરવ્યું. લખાણ હતું જ. બીજી તારીખ હતી :

ભલે ન પ્રાપ્ત થઈ. યોગ હશે એવા. મારા મનમાં તો તે વસતી હતી. ને તે જ રહેશે.

મા કહ્યાં કરે છે કે પરણ, કેટલા પત્રો આવે છે સંબંધ માટે? કેમ આમ... હતું? છે તારું મન ક્યાંય? અમે રાજી છીએ. શું કહું? ખુદ અજયબાબુ સુકન્યાની વાત લાવ્યા હતા : દત્તાત્રેય, નામ તો છે જ પરંતુ ગુણોમાં પણ સુકન્યા છે. સુખ આપશે.

માંડ સમજાવ્યા તેમને. પણ તેમણે ટકોર કરી હતી : તારા મનમાં પેલી કાદમ્બરી તો નથી ને? તે તો પરણી ગઈ છે. શા માટે મૃગજળ પાછળ દોડે છે? આવું તો બને.

હા... મારા મનમાં એ જ હતી, અને રહેશે. નથી કોઈને એ સ્થાને કલ્પી શકતો.

અચાનક જાગી ગયેલી જાનકી દોડી આવી. સરયુ રટી રડી હતી : ક્યાં છો દત્તાત્રેય? આવો દત્તાત્રેય. તમારી પ્રતીક્ષા કરું છું. તમને મળ્યા પહેલાં કશેય નથી જવું....

ખુલ્લી ડાયરીમાં વંચાતું હતું : તું હિ, તું હિ... અને પછી તો સરયુના હોઠો પર પણ.

એકાંકી

પારખું * જયંતી દલાલ

(એમના સમયના એક બુદ્ધિનિષ્ઠ વિચારક અને સર્જક-વિવેચક-અનુવાદક જયંતી ઘેલાભાઈ દલાલ (૧૮-૧૧-૧૯૦૯ - ૨૪-૮-૧૯૭૦)નો બાળકિશોર સમય પિતાના દેશી નાટક સમાજના વાતાવરણ વચ્ચે વીત્યો હતો. પછી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય થયા ને બી.એ.ના છેલ્લા વર્ષથી અભ્યાસ છોડી રાજકીય કારકિર્દી સ્વીકારી, વિધાનસભાના સભ્ય થયા. પછી તે એક સમાજવાદી વિચારક તરીકે ને લેખક તરીકે વિકસ્યા. જીવનભર મુદ્રકનો વ્યવસાય કર્યો. સામયિકો-વિચારપત્રોનું સંપાદન કર્યું. અભિનય-દિગ્દર્શનમાં રસ લીધો ને બિખરે મોતી નામની એક ફિલ્મ પણ બનાવી!

સતત લેખનરત રહીને સર્જક તરીકે એમણે સાહિત્યગુણવાળાં રંગભૂમિક્ષમ એકાંકી ને અનેકાંકી નાટકો, માર્મિક વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ લખ્યાં; નિબંધો લખ્યા. નાટ્યવિવેચનનાં પુસ્તકો આપ્યાં ને વૉર એન્ડ પીસ, એનિમલ ફાર્મ, એંગેમેનન જેવા ઘણા ઉત્તમ અનુવાદો આપ્યા.)

પાત્રો : ડૉ. પીયૂષ, અનિરુદ્ધ, મનમોહનદાસ, નરરત્નમણિરાવ, ગમન.

સ્થળ : દવાખાનું : સમય સવારના ૧૦.

ડૉક્ટર : હમણાં જ વિઝિટેથી આવ્યો.

અનિરુદ્ધ : હવે રાખને, ભાઈ.

ડૉક્ટર : અનિરુદ્ધ!

અનિરુદ્ધ : શું છે?

ડૉક્ટર : તમે આમ ને આમ...

અનિરુદ્ધ : (અધવચથી અટકાવી) પણ તમે તમે શેનો કહી મરે છે?

ડૉક્ટર : Say.

અનિરુદ્ધ : હવે સાંભળ્યું તારું Say.

ડૉક્ટર : You don't understand. તું સમજતો નથી. મારા staffના દેખતાં.

અનિરુદ્ધ : (ખડખડાટ હસતાં) તારો staff! હા... હા... હા...

ડૉક્ટર : I mean may compounder.

અનિરુદ્ધ : સાથે પેલા હરિજનને પણ ગણાવને! મહિને આઠ આના પરખાવે છે કે બધું પીળે પાને?

ડૉક્ટર : I do not how know to teach you to talk.

અનિરુદ્ધ : પહેલાં જાતે શીખને.

ડૉક્ટર : એટલે તારે કહેવું શું છે?

અનિરુદ્ધ : હું કહું છું કે આપ કશા જ કામ વિનાના અહીં બેઠા હતા એવી નક્કર વસ્તુસ્થિતિથી મને વાકેફ કરવાની સભ્યતા આપે શીખી લેવી.

ડૉક્ટર : વા...રુ. [મોટા થોથામાં મોં ઘાલે છે.]

અનિરુદ્ધ : જો, ભાઈ, એમ દેખાડ્યે પંડિતાઈ મળતી હોત તો પેલો છગનો સહદેવ જોશીનો અવતાર ગણાત.

ડૉક્ટર : ભાઈ, હવે ટૂંકું પતાવીશ?

અનિરુદ્ધ : અરે ભલા'દમી ઊલટો ઉપકાર માનને કે માખ મારવાની મહાન હિંસામાંથી હું તને ઉગારું છું.

ડૉક્ટર : એટલે તું અહીં લડવા જ આવ્યો છે?

અનિરુદ્ધ : અરે ભાઈ, લડ્યે ક્યાં પાલવે? જો આપણે બે લડીએ. ચોક્કસ જ તું મને તમાચો મારે. મારો આ હાલતો દાંત પડી જાય. તારે મફત નાખી દેવો પડે. તું કમાતો હોય તો ઠીક, પણ...

ડૉક્ટર : Humbug.

અનિરુદ્ધ : એ હમ્બગ-તમ્બગમાં હું કાંઈ ન જાણું.

ડૉક્ટર : (કંટાળીને) ત્યારે આપ જાણો શું?

અનિરુદ્ધ : અરે હા, યાર. બરાબર યાદ આવ્યું. ડૉક્ટર, દોસ્ત!

ડૉક્ટર : ભાઈ, હવે તો તું નામ પાડે તો ઉપકાર...

અનિરુદ્ધ : પણ અલ્યા પીયૂષ...

ડૉક્ટર : Nonsense, ડૉ. પીયૂષરાયજી કહો.

અનિરુદ્ધ : એ તો પાટિયા ઉપર લખવાનું, બોલવાનું નહિ. પણ ડૉક્ટર...

ડૉક્ટર : (ખિજાઈને) છે શું એ કહોને!

અનિરુદ્ધ : એ જ. ખિજાતો હોય તો રહેને તું તારે ત્યાં, આ ચાલ્યો હું તો. પછી કાંઈ થાય તો દોગામી ના દેતો.

ડૉક્ટર : વારુ! [રિવોલ્વિંગ ચેરમાં પડખું ફેરવે છે.]

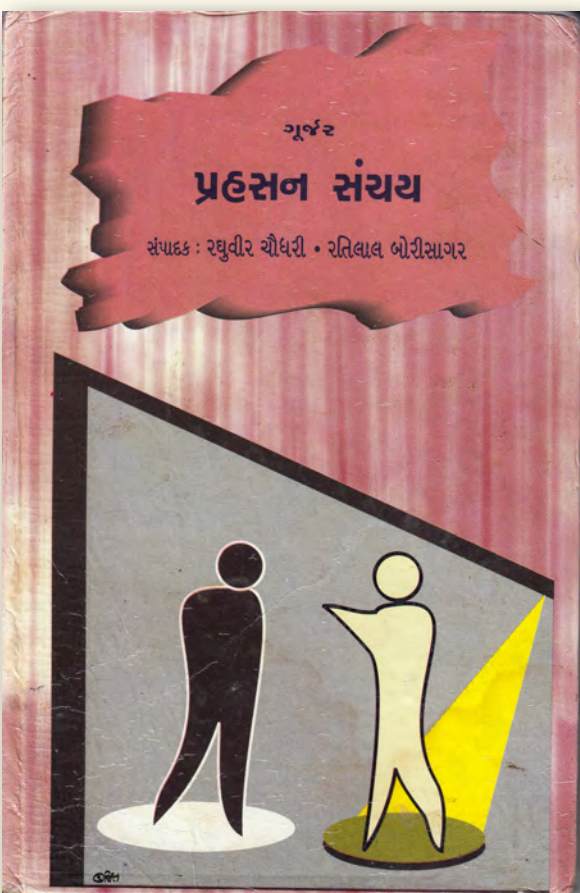
અનિરુદ્ધ : સારું! [ઊભો થાય છે.]

ડૉક્ટર : આવજે...

અનિરુદ્ધ : શું કામ? અપમાન સહેવા? ઊલટું તમારા ભલા માટે આવીએ ત્યારે તમે...

ડૉક્ટર : જરા સભ્યતાથી બોલતા હો તો...

અનિરુદ્ધ : સભ્યતા? પણ હું શું કહેતો'તો? (માથું ખંજવાળતાં) હા. બરાબર યાદ આવ્યું.

(ડૉક્ટરની પીઠ થાબડી) શાબાશ, દોસ્ત, Congratulations!

ડૉક્ટર : (મલકાતાં) બહુ મોડા થયા.

અનિરુદ્ધ : ડૉક્ટર, દોસ્ત! Better late than never. પણ ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે એ વાત તેં સાબિત કરી, હોં!

નીલુ જેવી છોકરી આખી નાતમાં તને ન મળત. હા...હા...હા...

ડૉક્ટર : (સંતોષના હાસ્યથી) જોજે, કાંઈ હૃદય ઉભરાઈ ન જાય.

અનિરુદ્ધ : પણ ડૉક્ટર, તમારી પરીક્ષા હવે છે, એ ખબર છે?

ડૉક્ટર : ના. કેમ વારુ?

અનિરુદ્ધ : તમારા સસરા તમને જોવા, પરખવા આવ્યા છે.

ડૉક્ટર : મારા સસરા? એ જીવે છે?

અનિરુદ્ધ : ત્યારે? જુવાનિયા વિરુદ્ધ ન પડે તો બીજી વાર ફેરા ફરવાની પણ ઉમેદવારી ધરાવે છે.

ડૉક્ટર : એ અહીં આવ્યા છે?

અનિરુદ્ધ : હા, આજે સવારે મેલમાં જ આવ્યા. અને હમણાં જ આ બાજુએ પગલાં થતાં હશે.

ડૉક્ટર : પણ કાંઈ કઠ્યા-કહેવરાવ્યા વિના?

અનિરુદ્ધ : ઘેલો રે ઘેલો! એમને તો તને કશી જ તૈયારી વિના જોવો હશે.

ડૉક્ટર : That is strange.

અનિરુદ્ધ : તારા વિવાહ જેટલું નહિ.

ડૉક્ટર : પણ અનિરુદ્ધ, મારે શું કરવું? હું તો એમને ઓળખતો પણ નથી.

અનિરુદ્ધ : Surely this is strange. ડૉક્ટર, દીઠે પણ નહિ?

ડૉક્ટર : અરે ભલા'દમી, અત્યાર લગી નામે પણ નહિ.

અનિરુદ્ધ : તો તો તમારે સંભાળવાનું, કારણ કે માણસ જરા વહેમી છે, અને વળી પાછું જૂના જમાનાનું.

ડૉક્ટર : ત્યારે તો કમબખ્તી.

અનિરુદ્ધ : પૂરી. અને એ (દવાખાનું બતાવી) આ બધાના ભપકામાં ન અંજાય તો...

ડૉક્ટર : તો? તો શું?

અનિરુદ્ધ : (ચપટી વગાડી આંગળીથી એક વર્તુળ દોરે છે.) શી... શું... વિવાહ ફોક.

ડૉક્ટર : પણ... પણ મારે કરવું શું? તું ઓળખે છે?

અનિરુદ્ધ : હા, દીઠે અને નામે બન્ને રીતે.

ડૉક્ટર : એ કેવા છે?

અનિરુદ્ધ : (ઠંડે કલેજે) માણસ જેવા માણસ.

ડૉક્ટર : અરે દોસ્ત, My dear friend, help me, help me.

અનિરુદ્ધ : ઉંહું. મારે તો જરા સભ્યતા શીખવા જવું છે.

ડૉક્ટર : ઓ ભાઈ અનિરુદ્ધ, આવી fatal joke?

અનિરુદ્ધ : શું થાય, ભાઈ? આપણે તો હજી બોલતાં પણ ભણવાનું (ગોખતો હોય એમ) ડૉક્ટર પીયૂષરાયજી, ડૉક્ટર પીયૂષરાયજી.

ડૉક્ટર : મોટા ભાઈ, હવે માફી માગું. થયું? પત્યું? હવે મને જરા કહેને, એ દેખાવે કેવા છે?

અનિરુદ્ધ : જો, ભાઈ, વાત એમ છે કે તારા સસરાનું વ્યક્તિત્વ જ જુદું છે. ઘરમાં સાડાત્રણ ફૂટની છૂટી પાટલીની ધોતલી, જુવાનીની પહેલવાનીનો ખ્યાલ આપે એવું ખુલ્લું બદન અને ભગવાન જેવી ફરફરતી શિખા.

ડૉક્ટર : અને બહાર?

અનિરુદ્ધ : બહાર? જો, ભાઈ, બહારમાં પણ ભેદ છે. જો એ શાક લેવા જતા હોય...

ડૉક્ટર : (ચિડાઈ) પણ મારું દવાખાનું ક્યાં શાકબજાર છે?

અનિરુદ્ધ : ના રે ના, હોય કાંઈ? અહીંના જેવી શાંતિ ત્યાં ક્યાં મળવાની છે?

ડૉક્ટર : (ગળી જતાં) પણ જ્યારે કોઈને મળવા જતા હોય ત્યારે?

અનિરુદ્ધ : લાંબો કાળો કોટ, ચાર પાટલીનું ધોતિયું અને કાશ્મીરી ટોપી. અરે ચાર, જૂનો દોસ્ત નવા લિબાસમાં.

ડૉક્ટર : અનિરુદ્ધ, પ્યારા દોસ્ત, મને કહેને, એ આવે ત્યારે મારે શું કરવું?

અનિરુદ્ધ : અરે ભાઈ, એ તને શિખવાડવાનું હોય? હમણાં મારા આગળ જ નાટક ભજવતો તો ને? (આંગળીને વેઢે ગણાવતાં) વિઝિટ, સ્ટાફ, એપોઇન્ટમેન્ટ, ઓપરેશન, આર્ટિકલ્સ, લેક્ચર, રિસર્ચ, ઇન્વેન્શન, પ્રિસ્ક્રિપ્શન, પેઈસ્ટ, પાઉડર, એન્ડ ટેસ્ટ ટ્યૂબ.

ડૉક્ટર : પણ તું હોય તો ફેર પડે!

અનિરુદ્ધ : શો ફેર પડવાનો હતો? જમાઈ બદલાય, કાંઈ સસરો ઓછો બદલાવાનો છે?

ડૉક્ટર : Rascal!

અનિરુદ્ધ : કેમ, પાછો સભ્ય બની ગયો? લે, ભાઈ, મારે શું? માથે પડી ભોગવ. [સીટી વગાડતો વગાડતો જાય છે.]

ડૉક્ટર : (રિવોલ્વિંગ ચેરમાં ઘૂમાતાં) લાંબો કાળો કોટ, ચાર પાટલીનું ધોતિયું અને કાશ્મીરી ટોપી. કાશ્મીરી ટોપી અને લાંબો કોટ. (ગોખે છે. ટેબલ પરનો કોલબેલ દાબે છે.) કાશ્મીરી ટોપી. [ગમન કમ્પાઉન્ડર આવે છે.]

ડૉક્ટર : ગમનલાલ, લાંબો કાળો કોટ.

ગમન : શું સાહેબ?

ડૉક્ટર : ચાર પાટલીનું ધોતિયું.

ગમન : જી, સાહેબ!

ડૉક્ટર : કાશ્મીરી ટોપી.

ગમન : પણ સાહેબ...

ડૉક્ટર : પગમાં શું? ભૂલી ગયો, સાવ ભૂલી ગયો. પૂછવાનું જ ભૂલી ગયો.

ગમન : (ટેબલને અડકીને ઊભો રહે છે.) મને કેમ બોલાવ્યો, સાહેબ?

ડૉક્ટર : ઓહો, તમે આવી ગયા? ગમનલાલ, જુઓ પેલા જૂના કેઈસીસની ફાઇલ છે તે મારા ટેબલ પર મૂકો. પેલું લિટરેચર છે તેની ધૂળ ઉડાડી તૈયાર રાખો. પેલા ચાર્ટ્સ ખંખેરી નાખો. બધું એકદમ ઓર્ડરમાં. લાંબો કાળો કોટ, કાશ્મીરી ધોતિયું અને ચાર પાટલીની ટોપી.

ગમન : બીજું કોઈ, સાહેબ?

ડૉક્ટર : લાંબું કાળું ધોતિયું, ચાર પાટલીનો કોટ અને કાશ્મીરી ટોપી.

ગમન : સાહેબ આ શું બોલો છો?

ડૉક્ટર : ભૂલ્યો, ભૂલ્યો, કાશ્મીરી ટોપી.

ગમન : (જતાં જતાં) હાય બેકારી!

ડૉક્ટર : મારી પણ ભૂલ થઈ. છબી જ મંગાવી લીધી હોત તો કેટલું સારું થાત! કેટલી ઉપાધિમાંથી ઊગરી જાત!

[મનમોહનદાસ દાખલ થાય છે.]

ડૉક્ટર : (એને જોતાં જ) એ જ, એ જ. લાંબો કાળો કોટ, કાશ્મીરી ટોપી અને ચાર પાટલીનું ધોતિયું, એ જ... એ જ...

(ઊભો થઈ) પધારો... પધારો.

મનમોહન : અરે એ શું? તસ્દી માફ કરજો, પણ મારે જરા આવવું પડ્યું.

ડૉક્ટર : અરે એમાં શું? આપનું જ દવાખાનું માની લ્યો. ગમનલાલ, ગમનલાલ.

ગમન : (બહાર આવી) જી.

ડૉક્ટર : પેલા પેસ્તનશા શેઠને ત્યાં કહેવરાવી લો કે અત્યારે મારાથી નહિ જ આવી શકાય.

મનમોહન : તમે વિઝિટ ન ગુમાવતા.

ડૉક્ટર : અરે સાહેબ, આપ જેવા પધારે ત્યારે એક વિઝિટમાં શું? અને મને એટલો આરામ મળશે.

મનમોહન : ખૂબ થાક લાગતો હશે!

ડૉક્ટર : અરે સાહેબ, વાત ન પૂછો, વાત ન પૂછો. ગમનલાલ!

ગમન : જી.

ડૉક્ટર : અને માણસ સાથે કંપનીમાં કહેવરાવો કે mixture તૈયાર થયું છે. માણસ મોકલી મંગાવી લે અને સાથે પૂછજો પેટન્ટનું શું કર્યું? હા, ભૂલતા નહિ.

ગમન : પણ સાહેબ!

ડૉક્ટર : મેં કેટલી વાર કહ્યું કે હું બોલું ત્યારે તમારે લખી લેવું? પછી સાહેબ સાહેબ કરી હેરાન કરો છો. Oh God, save me from these creature!

ગમન : (ડઘાઈ) બરાબર, સાહેબ.

ડૉક્ટર : જુઓ, (ગમન જાય છે) શું કરું, સાહેબ! જમાનો જ એવો આવ્યો છે કે માણસ સમજુ કે વિશ્વાસુ તો ન જ મળી શકે. વિશ્વાસુ હોય તો કહ્યું સમજે નહિ; સમજે તો આપણાથી વિશ્વાસ ન મુકાય.

મનમોહન : બરાબર છે. પણ ડૉક્ટર, એ શાની પેટન્ટ છે?

ડૉક્ટર : (મલકાતાં) એ તો trade secret છે, પણ તમને કહેવામાં વાંધો નહિ, એ મારી શોધ છે. વર્ષોના Research પછી એ invention થઈ શકી છે અને એથી એકલી Dental Surgeryમાં જ નહિ, Allopathyમાં પણ મોટું Revolution થશે.

મનમોહન : હું. એનું નામ?

ડૉક્ટર : (શરમાતાં) એનું નામ? એનું નામ તો પીયૂષ-ડ્રોપ્સ છે. એ ડ્રોપ્સથી નવા Natural teeth ગમે ત્યારે, ગમે તે ઉંમરે ઊગશે.

મનમોહન : અહો, ત્યારે તો fertilizer manure જેવું.

ડૉક્ટર : હાજી, પણ આપ અંગ્રેજી ક્યાંથી જાણો?

મનમોહન : કેમ વારુ? હું શું, મારી છોકરી પણ અંગ્રેજી જાણે છે.

ડૉક્ટર : આપની છોકરી?

મનમોહન : હા, આ વરસે જ કન્યા વિદ્યાલયમાંથી પાસ થઈ કોલેજમાં ગઈ.

ડૉક્ટર : Oh I see.

મનમોહન : વારુ, પણ ડૉક્ટર!

ડૉક્ટર : જી.

મનમોહન : વકરાપાણી કેમ ચાલે છે?

ડૉક્ટર : Oh, I don't worry about it મારે કાંઈ કરી જવું છે.

મનમોહન : બરાબર, પણ ઘરમાંય જોવાનું તો હોય ને?

ડૉક્ટર : એ તો, સાહેબ, ઈશ્વરની કૃપા અને આપ જેવા મુરબ્બીઓની દયા છે. હજાર-બારસોની average હશે.

મનમોહન : That's magnificent, Doctor!

ડૉક્ટર : Oh, thanks.

મનમોહન : મેં સાંભળ્યું છે, ડૉક્ટર કે તમે દાંત કાઢવાનો નવો Process શોધ્યો છે.

ડૉક્ટર : જી. મિત્રોએ તો ઘણુંય કહ્યું કે પેટન્ટ લે, પણ મેં કહ્યું કે જ્ઞાન ઉપર કોઈનો ઇજારો ન હોવો જોઈએ, એટલે મેં તો formula જાહેર કરી. પણ ફેર તો પડે જ ને?

મનમોહન : હાસ્તો.

ડૉક્ટર : અને મને તો પ્રેક્ટિસને અંગે રમત થઈ ગઈ છે. નહિ નહિ તો મહિને ૫૦૦-૬૦૦ દાંત પાડવાના આવતા હશે.

મનમોહન : ઓહો!

ડૉક્ટર : અને પચાસેક મેજર ઓપરેશન્સ આહ, wisdom toothના તે કાંઈ Cases આવે છે Cases.

મનમોહન : હા, ડૉક્ટર, એ તૂત નવું છે. મારી daughter પણ કહે કે tooth extract કરાવી દઉં.

ડૉક્ટર : નહિજી. As one interested in you. I won't advise. મારાં પીયૂષ-ડ્રોપ્સ લ્યો. ત્રણ જ મિનિટમાં દર્દ નાબૂદ અને પછી કાયમ માટે મારી પીયૂષ-પેઇસ્ટ વાપરો.

મનમોહન : ઠીક, ડૉક્ટર, ત્યારે હું રજા લઈશ.

ડૉક્ટર : કેમ, કાંઈ ઉતાવળમાં?

મનમોહન : ઓફિસે જવાનું ને?

ડૉક્ટર : ઓફિસ?

મનમોહન : હાસ્તો, હું તો અહીં ઓફિસના કામે જ આવ્યો હતો. ઉપકાર થયો કે તમે બધું frankly કહી દીધું

ડૉક્ટર : કઈ ઓફિસ?

મનમોહન : ઇન્કમેટેક્સ, સુપરટેક્સ. હું તો અહીંનો Surcharges Collector છું.

ડૉક્ટર : હેં! [ખુરશીમાં ફસડાઈ પડે છે.]

મનમોહન : જી. હવે જુઓ, ડૉક્ટર! હમણાં હું મારા માણસને મોકલું છું. એ પૂછે તે particulars બરાબર નોંધાવજો! લ્યો, સાહેબજી. [જાય છે.]

ડૉક્ટર : Oh Swindle, Murder, Arson! આ બધાં એ અનિરુદ્ધ નાં જ કામ. બચ્યો હાથ આવે તો આખી યે બત્રીસી તોડી નાખું. એક તો અહીં ભાડું-પગાર ઘરમાંથી કાઢવા પડતાં હોય અને ઉપરથી આવાં લપ વળગાડે. યાદ રાખ, Remember, Remember. [આંટા મારે છે. નરરત્નમણિરાવ દાખલ થાય છે.]

નરરત્ન : આપ છો? મને ખાતરી ન હતી. મને તો એમ કે ક્યાંક દવા કરવા ગયા હશો.

ડૉક્ટર : (પીઠ ફેરવી) ક્યાં, જહન્નમમાં?

નરરત્ન : કેમ વળી. દર્દીને ત્યાં!

ડૉક્ટર : દર્દી? ક્યાં છે દર્દી? ક્યાં છે દર્દી! જેટલી તારા નામની માળા જપી છે તેટલી પ્રભુના નામની ફેરવી હોત તો absolutely painless processથી મુક્તિ મળી હોત.

નરરત્ન : ડૉક્ટર, આમ કેમ બોલો છો?

ડૉક્ટર : બેકારી, My dear friend, બેકારી.

નરરત્ન : આપની શોધ?

ડૉક્ટર : કેવી શોધ અને કેવી વાત!

નરરત્ન : આપની દવાઓ?

ડૉક્ટર : ભાડૂતી... ભાડૂતી.

નરરત્ન : પણ આપનાં પીયૂષ-ડ્રોપ્સ?

ડૉક્ટર : પીગળી ગયાં. મારા બુઝુર્ગ મિત્ર, પીગળી ગયાં.

નરરત્ન : અરે પણ તમારાં ઓપરેશન્સ?

ડૉક્ટર : ભાઈ, મારો લેન્સેટ પણ ભાડૂતી છે.

નરરત્ન : અને તમારા લેખો, ભાષણો?

ડૉક્ટર : લખવા જેટલી આવડત નથી; બોલવા જેટલી હોશિયારી નથી.

નરરત્ન : પેલી તમારી પીયૂષ-પેઈસ્ટ?

ડૉક્ટર : એ પીયૂષ બીજો, હું નહિ.

નરરત્ન : આ શું કહો છો, ડૉક્ટર?

ડૉક્ટર : Hard facts. માથું મારીએ તો લોહી નીકળે એવી નક્કર વસ્તુસ્થિતિ.

નરરત્ન : આ દવાખાનું?

ડૉક્ટર : હજુ બીલ પત્યું નથી.

નરરત્ન : ભાડું?

ડૉક્ટર : ચાર માસ થયા.

નરરત્ન : તમારો staff?

ડૉક્ટર : કેસ પર કમિશન. જાઓ, હવે તમે સિધાવો!

નરરત્ન : એમ સિધાવે ક્યાં? આવી છેતરપિંડી? હરામખોર!

ડૉક્ટર : હવે જા, ભાઈ જા. તને ખબર છે મને હથિયાર વિના પણ દાંત પાડતાં આવડે છે.

નરરત્ન : એટલે?

ડૉક્ટર : એટલે? (ઊભો થઈ તમાચો મારે છે.) એટલે આ, સમજ્યો?

નરરત્ન : આટલે સુધી? નીલુએ બધું કહ્યું હતું, આ નહિ.

ડૉક્ટર : કોણ?

નરરત્ન : મારી દીકરીએ, ભાઈ. તારો દોષ નથી. પેટનાં જ જ્યાં આડાં ફંટાય ત્યાં પછી પારકાનું શું?

ડૉક્ટર : ત્યારે આપ... આપ...

નરરત્ન : હા, ભાઈ, હું નરરત્નમણિરાવ. પારખું કરવા નીકળ્યો. પારખું થઈ ગયું, બાપ છતી આંખે છોકરીને કૂવામાં નાખી.

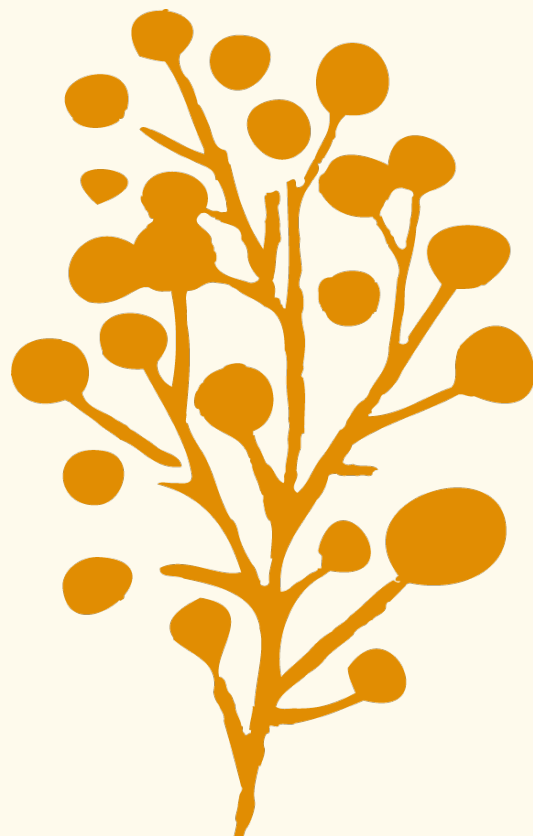
[પોક મૂકે છે.]

ડૉક્ટર : પણ આપ તો લાંબો કાળો કોટ, કશ્મીરી ટોપી અને ચાર પાટલીનું ધોતિયું પહેરતા હતા ને?

નરરત્ન : (નાક ખંખેરતાં) તે મને એમ કે કમાઉ ભણેલા જમાઈ પાસે જરા વટમાં જાઉં, એટલે કોટ-પાટલૂન માગી આણ્યાં. ઓ મારી દીકરી રે...

ડૉક્ટર : હું કોને રોઉં?

(‘જવનિકા’)

કાવ્ય

અધ્યાપક અંગ ❁ ધીરુ પરીખ

પહેર્યાં સ્યૂટ-બૂટ-મોજાં-ટાઈ, પછી વર્ગમાં ઊપડ્યા ભાઈ,
ભારો થોથાં લીધાં સાથ, બુદ્ધિ નો ક્યાં છે સંગાથ?
બોલે પટપટ પોપટ-વેણ, ના સાંધો ના છે કેં રેણ!

રેણ વગરનો વાક-પ્રવાહ, મોટરને વળી વિસ્સો રાહ,
ઊપડ્યો તે ક્યાં જૈ અટકે? વાગે ઘંટ શબ્દ બટકે!
વેરાયા વીણે તે શબ્દ, ક્યારે પૂરું થાયે અબ્દ?

શબ્દે આંજ્યાં શ્રોતા-કાન, પૃષ્ઠોમાં ઝૂરે છે જ્ઞાન!
ઝુરાપો એને ના કઠે, પૃષ્ઠોથી પીછે જે હઠે!
સત્ર એમ તો હાલ્યું જાય, પવન થકી વાદળ ખેંચાય.

વારિ વણ વાદળની કાય, ગગન મધ્ય એ ગળતી જાય,
તેવો એનો વાણી-મેહ, સવે નહીં ને ગાજે જેહ;
ધરતીને શો એનો તોષ? કોરા-મોરા ઝીલે ઘોષ!

ઘોષ ઠાલવી ખિસ્સું ભરે, વર્ષ પછી એમ વર્ષો સરે,
વર્ગે એમ આવે ને જાય, એક વખત કંઈ ગોથું ખાય,
થોથું પડ્યું ને ઊડે પાન, ગાઈડ મહીં ત્યાં બૂડે જ્ઞાન!

પ્રવાસ

યોશોમીતે : પ્રકૃતિનું કાવ્ય * ચંદ્રકાન્ત પંડ્યા

યોશોમીતે, જેને આપણા દેશી ભાઈઓ યશોમતી કહે છે, એ જોવાનો કાર્યક્રમ હરિહરે ન ગોઠવ્યો હોત તો એક અદ્ભુત સ્થળ જોવાનું ચૂકી જવાયું હોત. યોશોમીતે વેલી એ નામ પહેલવહેલું મેં સાનહોઝેમાં જ સાંભળ્યું. એમાં તે શું જોવાનું હશે એવો પ્રશ્ન પણ મને થયો. ત્યારે હરિહર અને મંજુ કહે, ‘મામા, એક વાર તમે જુઓ, પછી અમને યાદ કરજો.’

સાનહોઝેથી ૧૫૦ માઈલ દૂર પહાડી રસ્તે યશોમીતે જવાનું હતું; એટલે ડ્રાઈવિંગમાં મદદરૂપ થાય અને સારી કંપની મળે એવા બેવડા હેતુથી હરિહરે એમના મિત્ર હસમુખને લીધા હતા. કપિલા અને હું એમ ચાર જણાં તા. ૨૧ સપ્ટેમ્બરે યોશોમીતે વેલી જોવા ઊપડ્યાં.

સાનહોઝેની સરહદ વટાવી કે બદામ અને દ્રાક્ષનો બાગાયતી વિસ્તાર શરૂ થયો. અહીં બદામ સસ્તી મળે એટલે એની તપાસ કરવા એક ફાર્મમાં ગયાં. ત્યાં એક ગોરી મહિલાએ કહ્યું કે, અત્યારે બદામ હાજર સ્ટોકમાં નથી. એક બદામના ઝાડ નીચે ફોડ્યા વિનાની બદામનો અર્ધા ઉપરાંતનો કોથળો હતો એ પાંચ ડોલરમાં આપવાનું કહ્યું. હસમુખ વાણિયાનો દીકરો હતો. એણે ગણતરી કરી કે પત્ની નવરી બેઠી ઘેર બદામ ફોડશે તો નાખી દેતાં પરચીસ-ત્રીસ પાઉંડ તાજી બદામ સસ્તા ભાવની મળી રહેશે. નવેમ્બરમાં હસમુખ દેશમાં જવાનું વિચારે છે એટલે બજારની મોંઘી બદામ કરતાં આ તો મજૂતના ભાવમાં બદામ મળે છે; એટલે એમણે કોથળો ઊંચકીને ડિકીમાં મૂક્યો!

ત્રણેક કલાકના ડ્રાઈવિંગ પછી રેડવૂડનાં ગાઢાં તોર્તિંગ જંગલો શરૂ થયાં. સ્વચ્છ આકાશમાં મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તપતો હતો છતાં જંગલોમાં અંધારું હતું. પ્રકાશને વૃક્ષની શાખાઓ અને એનાં પાન ભેદીને આવતાં ભારે મથામણ કરવી પડતી હતી. ક્યાંક ક્યાંક ચળાઈને આવેલા સૂર્યપ્રકાશનાં ચાંદરણાં જમીન ઉપર પથરાયાં હતાં. એને કારણે જંગલની ગીચતા વધારે સ્પષ્ટ થતી હતી.

બપોરે એક વાગ્યે યોશોમીતે પહોંચ્યાં. નવ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ તપોવનની યાદ અપાવે એવા શાંત પ્રકૃતિથી ભર્યાભર્યા સ્થળે કેમ્પિંગ માટેની વ્યવસ્થા અગાઉથી હરિહરે કરી હતી. ઉનાળાની ૨ જાઓમાં તો અહીં મહિનાઓ અગાઉ રિઝર્વેશન કરાવવું પડે છે. કેમ્પમાં સામાન મૂકી ચા-નાસ્તો પતાવી અમે યોશોમીતે ધોધ જોવા પગપાળાં નીકળ્યાં. ઠંડી કહે મારું કામ. સ્વેટર, કોટ અને ઉપર શાલ ઓઢી હતી અને માથે કાનિયા ટોપી પહેરી હતી છતાં ઠંડી હાડકાં સોંસરવી ઘૂસી જઈને ધૂજાવતી હતી!

પ્રકૃતિનિર્મિત મંદિર – "The incomparable valley." Natural masterpiece in stone' અને "Shrine of Sierra' એવાંએવાં વિશેષણોથી લેખકો અને કવિઓએ જેનો મહિમા ગાયો છે એ દુનિયાનો સૌથી ઊંચો ધોધ – મધ્યમ કેલિફોર્નિયામાં આવ્યો છે. સિયેરા નામના હિમાચ્છાદિત પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી હિમશિલા પીગળીને જલધોધરૂપે ઊંડી ખીણમાં ઝંપલાવે છે. ધોધ જ્યાંથી ભૂસકો મારે છે એની પાછળ અને આજુબાજુના પર્વતોનાં શિખરો ઘસાઈને લંબ-ગોળાકાર શિવલિંગ જેવાં જાણે પ્રકૃતિનિર્મિત જ્યોતિર્લિંગ મંદિરો હોય એવો ખ્યાલ આપે છે. એમાંથી વહેતાં મર્સિડ નદીનાં પાણી શંકરની જટામાંથી પૃથ્વી ઉપર અવતરણની યાદ આપે છે. ઈશ્વરનું – સાક્ષાત્ શિવનું દર્શન થયું હોય એવો ભક્તિભાવ જાગતાં હું શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર સહજ રીતે ગાવા લાગ્યો.

‘સ્મશાને ખ્વાકીડા સ્મરહર પિશાયા: સહચરાશ્ચિતાભસ્માલેપ: સ્નગપિ નૃકરોટી પરિકર:',

અમાંગલ્યં શીલં તવ ભવતુ નામૈવમખિલં, તથાપિ સ્મર્તૃણાં વરદ પરમં મંગલમસિ’

અને,

‘વન્દે ભક્તજનાશ્રયં ચ વરદ વન્દે શિવં શંકરમ્’ – એવા પશુપતિ ભગવાન શંકરને મનોમન પ્રણામ કર્યાં.

મોટી હિમશિલાના ઘસારાને કારણે ગ્રેનાઈટના એ પર્વતોમાં બખોલો પડી છે, એમાંથી ધોધરૂપે પડતા જલરાશિએ નીચે આંખે અંધારાં આવે એવી ઊંડી ખીણ કોતરી ઘસમસતાં હિમ જેવાં પાણી ખીણની ભેખડો ઉપર કૂદકા મારતાં, શીકરોનો છંટકાવ કરતાં શીર્ષાવિશીર્ષા બનીને સહસ્રાધાર વહે છે. આસપાસનાં ઊંચાં ઊંચાં વૃક્ષોની ઘનશ્યામ છટા અહીં કાયમી સૌન્દર્ય બક્ષે છે. પહાડો ઉપર મોટામોટા મધપૂડા જામ્યા છે. જંગલી રીંછો પર્વતની સીધી ઊંચી દીવાલો ઉપર સરળતાથી ચઢીને મધપૂડાને છંછેડી મધ ચાટે છે. રીંછના ગુચ્છાદાર વાળોને કારણે મધમાખીઓ એને ડંખ મારી શક્તી નથી. સાહસિક મર જીવાઓ શિખરની ટોચે ચઢીને કે ઊંડી ખીણમાં ઊતરીને પ્રકૃતિના આ રુદ્ર-રમ્ય સ્વરૂપનો આસ્વાદ માણે છે.

યોશોમીતેની આસપાસનાં મેદાનો અસંખ્ય અનામી ફૂલોથી શોભે છે. મેદાનો પાછળ પાઈન સીડર, અને. રેડવૂડનાં અબોટ્યાં ગાઢ જંગલો છે. બાજુમાં ઇન્ડિયન વિલેજ છે. જ્યાં અગાઉ આ દેશના મૂળ વતનીઓ – રેડઇન્ડિયનો રહેતા હતા. જંગલી અખરોટ અને પશુઓનો શિકાર એમનો ખોરાક હતો. અંગ્રેજોએ આ વેલી શોધી પછી રેડ ઇન્ડિયનોની વસ્તી ઘટવા લાગી અને નામશેષ બની જતા રેડ ઇન્ડિયનોને કોઈ અજાયબ ઘરમાં સંઘરેલા નમૂનારૂપે એક એક નાની વસાહતમાં રાખ્યા છે.

અહીં કરી વિલેજ છે એને પ્રવાસધામ તરીકે વિકસાવ્યું છે. કરી વિલેજમાં વિશાળ કેમ્પિંગ પ્લેસ છે. બાજુમાં રેસ્ટોરાં, લોન્ડ્રી, પોસ્ટઓફિસ, જાહેર ટેલિફોન આણે ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર છે. સહેલાણીઓ માટે

ગાઈડ ટૂરની વ્યવસ્થા છે. એને માટે સસ્તા દરની બસો દોડે છે. એકલા આનંદ માણવા માટે ઘોડેસવારીની અને સાઈકલની પણ સગવડ છે.

જંગલી કાળાં રીંછ, ખિસકોલી અને જંગલી હરણાંને સહેલાણીઓ દ્વારા ખોરાક આપવાની અહીં મના છે, ‘પશુઓ પોતાનો સ્વૈરવિહાર અને કુદરતી ખોરાક છોડી આ રીતે ખોરાક આપવાથી તેઓ લાલચૂડાં ભિખારી બની જાય છે’ એવી સૂચનાઓ ઠેર ઠેર મૂકી છે.

દિવસે ખુલ્લું આકાશ અને ઉષ્માભર્યા તડકાને કારણે દસ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ ઠંડી સહન કરી શકાતી હતી, પરંતુ જેવો સૂરજ આથમ્યો કે ઠંડીનો સપાટો ચાલ્યો. દાંતની ડાકલીઓ વગાડતાં, ધૂજતાંધૂજતાં એક રેસ્તોરામાં જઈ ‘બલીટો’ નામનો શાકાહારી ખોરાક ખાઈ કેમ્પમાં ગયા. બંધ કેમ્પની ક્યાંક ખુલ્લી તિરાડમાંથી ઠંડો પવન આવીને હાડકાં થીજવી દેતો હતો. પલંગ ઉપર સ્લીપિંગ બેગમાં ભરાઈને ટૂંટિયુ વાળીને સૂતાં તો ખરાં, ધૂજારી ચાલુ હતી. કપિલા કહે, ‘આવી ઠંડીમાં રાત કેમ પસાર થશે? સવારે જીવતાં રહ્યાં ત્યારે ખરું! હરિહર કડકડતી ઠંડીમાં કેમ્પની કચેરીમાંથી ભાડેના બે બ્લેંકેટ લઈ આવ્યા અને અમને ઓઢાડ્યા છતાં પલંગની નીચેથી પવન સોંસરવો પીઠમાં ઠંડા કોરડા વીંઝતો હતો.

કપિલાએ આખી રાત ખાંસી ખાધા કરી. મેં અર્ધ-જાગૃતાવસ્થામાં રાત વિતાવી. ઠંડી એવી કાતિલ હતી કે પેશાબ-પાણી કરવાની હિંમત ચાલતી નહોતી.

સવારે તડકો નીકળ્યો ત્યારે ઊઠ્યાં, પણ પગ જાણે થીજીને લાકડું થઈ ગયેલા – જમીન ઉપર મૂકવા મુશ્કેલ! બાજુના એક તંબુ નજીક તાપણું કર્યું હતું ત્યાં શરીર શેક્યું, પછી થોડી હૂંફ મળતાં ટોયલેટ જઈ દૈનિક ક્રિયા ઉતાવળે ઉતાવળે પતાવી. કપિલાની તબિયત વધુ બગડી હતી. શરદી-ખાંસીને કારણે પાંસળીઓમાં દુખાવો ઊપડ્યો હતો; એટલે કરી વિલેજમાં વધુ રોકાવાનું જોખમભર્યું લાગતાં ગ્લેશિયર પોઈન્ટ પનોરમા ટ્રેઈલ વ્યૂ, હાફ ડોમ, નેવેડા ફોલ્સ જોવાનું ઝટપટ પતાવી સાડે અગિયાર વાગ્યે રીવેરા – નિવેડા રાજ્યના રિનો શહેર જવા અમે ઊપડ્યાં. હરિહરે કારમાં હીટર ચાલુ કર્યું એટલે થોડી હૂંફ મળી.

રસ્તે નેશનલ પાર્ક આવતો હતો એ જોવા થોડું રોકાયાં. પાનખરનું અહીં આગમન થતું હતું. વૃક્ષનાં પીળાં અને કાળાં પાનથી જમીન સાવ ઢંકાઈ ગઈ હતી. નેશનલ પાર્કનો સમગ્ર વિસ્તાર પાઈન, ઓક અને રેડવૂક્ષોનાં ગીચ જંગલોથી ઘેરાયેલો છે. અહીં ‘મેરીપોસા’ નામની ઝાડીઓ વચ્ચે વાવાના (Wawana) નામનું ૨૨૭ ફૂટ ઊંચું ૮૦ ફૂટના ઘેરાવાળું વિશ્વનું મોટામાં મોટું અને પુરાણું રેડવૂડનું વૃક્ષ છે. આ સમગ્ર વિસ્તારની ‘બોબ ટોની’ નામના દિગ્દર્શકે “નેચર” નામની ફિલ્મ બનાવી છે. આ વિસ્તારનો વહીવટ યોશોમીતે એસોસિયેશન કરે છે. પ્રવાસીઓ માટેની સગવડો કરવાનું તથા આ વિસ્તારની જાળવણી કરવાનું અને સંશોધન કરવાનું કામ આ એસોસિયેશન કરે છે.

(‘વસાહતીઓનું વતન અમેરિકા’)

વાર્તા-અનુવાદ

જમણવાર ❀ બસંતકુમારી પટ્ટનાયક

❀ ઉડિયામાંથી અનુવાદ : રેણુકા સોની

મોટી બહેને કહ્યું છે, આવતી કાલે ઇસકુલમાં જમણવાર છે – મોટી બહેન મને પણ સાથે લઈ જવાની છે.’

વિનુને આખી રાત ઊંઘ આવી નહિ. તે વારેઘડીએ માને ઊંઘમાંથી જગાડીને પૂછે છે, ‘સવાર થઈ કે નહિ? મોટી બહેને કહ્યું છે આજે તે મને ઇસકુલ લઈ જવાની છે. ઘણાંબધાં છોકરાંઓ સાથે ઓળખાણ કરાવશે.’ વિનુ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો આ જ વાત વિચારે છે. અચાનક એ સફાળો બે ઠો થઈ ગયો ને માને ઝંઝેડવા લાગ્યો, ‘મા, મા, ઊઠ...જોને, સવાર થઈ ગઈ, કાગડા પણ બોલવા લાગ્યા.’

નીંદરભરી આંખે બારી તરફ જોતાં મા બોલી, ‘ઓહ! આ છોકરો તો જો, માણસને શાંતિથી સૂવા યે નથી દેતો... કેટલું અંધારું છે અલ્યા, સવાર ક્યાં થઈ છે હજુ?’

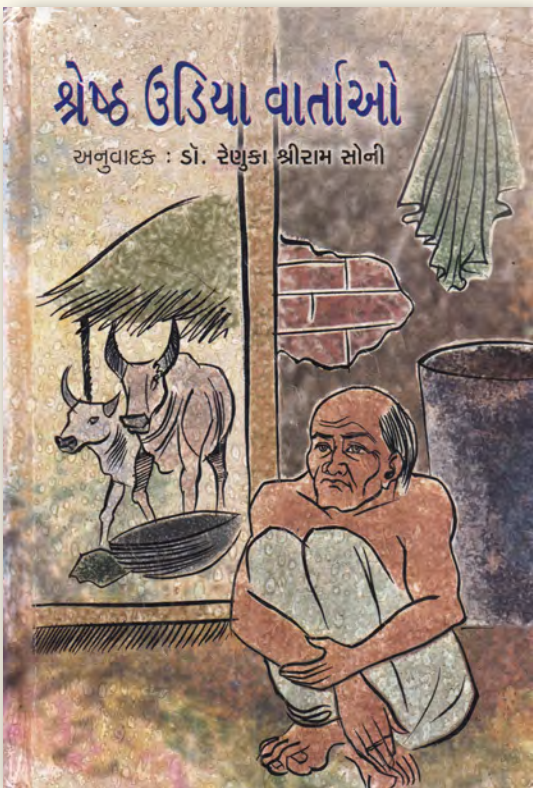
‘હા, એક કાગડો બોલ્યો, મેં ચોખ્ખું સાંભળ્યું ને!’

મા હજુ તો આળસ મરડે છે ત્યાં તો વિનુએ રમાને જગાડી – બહેન બહેન, સવાર થઈ ગઈ – ઊઠવું નથી? એ બહેન –’

બારણું ખોલી ત્રણે જણ બહાર આવ્યાં. વિનુએ માને ફરીફરી કહ્યું, ‘જો જે હોં, પહેલાં મારું કામ પતાવજે, પછી બીજું બધું થશે.’

પુકુરના કિનારે પથ્થર પર બેસી, હાથમાં એક ઠીકરું પકડી, વિનુ પોતાનું શરીર રગડે છે, અને વચ્ચે વચ્ચે માને પૂછે છે – ‘મા, હવે હું ગોરો દેખાઉં છું?’ મા ગમે તેટલી હા કહે, પણ વિનુનું મન માનતું નથી. તે હજુ વધારે ઘસે છે. છેલ્લે તેણે જીદ પકડી, ‘મા જરી નજીક આવીને જોઈ જા.’ વાસણ ઘસવાનું પડતું મૂકી માએ નજીક આવીને જોયું તો દીકરાના શરીરની કૂણી ચામડી ઠીકરાથી છોલાઈને લાલ લાલ થઈ ગઈ છે. દીકરાના હાથમાંથી ઠીકરું ઝૂંટવી લઈ માએ કહ્યું, ‘અરે ગાંડા, ઠીકરાથી આવું તે ઘસાતું હશે?’

–‘અળતો લગાડતી વખતે તું ઠીકરાથી પગનો મેલ નથી કાઢતી?’ કહી, શરીર બરાબર લૂછીને વિનુ પાછો આવ્યો. ઘરની માટીની દીવાલમાં એક અરીસો મઢેલો છે. વિનુ ત્યાં આવીને ઊભો રહ્યો – તેના હાથમાં કાંસકો હતો – કાંસકાના વચ્ચેના દાંતા તૂટેલા હોઈ બે છેડે બેચાર દાંતા જ હતા.

આવા કાંસકા વડે વિનુ પોતાના તેલથી લસબસતા બરછટ વાળ ઓળવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેના મનમાં ચોખ્ખો-ચણક સુંવાળો આનંદ ઉભરાય છે.

* * *

નિશાળના ઝાંપા પાસે પહોંચીને વિનુએ કહ્યું, ‘મોટી બહેન, મને બધું બતાવજે હોંને? અને બધાં સાથે ઓળખાણ કરાવીશને?’

‘હા! અહીં જો, અહીં કેવું કૂણું કૂણું ઘાસ ઊગ્યું છે!’

‘અરે, હા,’ કહેતોક જિંદગીમાં કદી ઘાસ જોયું ન હોય, એમ વિનુએ નીચા નમી હાથ વડે ઘાસને સ્પર્શ કર્યો. પછી એ બધાં આગળ ચાલ્યાં.

રમા એક પછી એક ઝાડ ઓળખાવતી જાય છે – ‘જાસૂદ, ચમેલી, ગુલમહોર, રજનીગંધા, આંબો, બીલી – કોઈ ફળફૂલના ભારથી લચી પડ્યું છે – તો કોઈ સાવ ઠૂંઠું ઊભું છે. પણ વિનુની નજરે આજે બધું સુંદર છે. આંખોમાં ઇન્દ્રધનુષ્યના રંગો ભરી તે ચારે બાજુ જુએ છે, વળી આગળ વધે છે.

ઝાડપાંદડાં જોવાઈ ગયાં, હવે નિશાળનું મકાન બાકી રહ્યું છે, જેમાં છોકરાઓ આરામથી બેસીને ભણે છે. રમાએ જોયું કે પોતાના ક્લાસનું બારણું બંધ છે. તૂટેલી બારીમાં થઈને તે ઉપર ચઢી, અને પછી ભાઈને અંદર ખેંચી લીધો. બારી બારણાં બંધ છે. ચારે બાજુ અંધારું છે. ચાલતાં ચાલતાં પાટલી જોડે અથડાઈ જવાય છે અને વિનુના મોંમાંથી અજાણતાં ચીસ નીકળી જાય છે. ‘ઓ મા રે, ઓ બાપા રે.’ છેલ્લે રમાનું ફોક ખેંચી એ બોલ્યો, ‘ના બહેન, નથી જવું, ભૂત હશે... ચાલ, પાછાં જતાં રહીએ.’ હજુ એની વાત પૂરી કહેવાઈ નથી ત્યાં લાઈટ થઈ. અને તેના અજવાળામાં રમાના મોં પર સર્વજનું હાસ્ય ફૂટી ઊઠ્યું. વિનુ અવાક બની જોતો રહ્યો, મારી બહેન કેટલું બધું શીખી ગઈ છે. તેના કહેવાથી વીજળીના દીવા પણ થાય છે!

આનંદમાં તેના પગ જમીનને અડકતા નથી. અહીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં જાય આવે છે. ઉપર ભૂરું આકાશ નથી કે નીચે લીલા ઘાસની જાજમ નથી; તો પણ આ બંધ ક્લાસમાં આ બે ભાઈબહેન વસંતનાં પતંગિયાંની જેમ આનંદમાં ડૂબી ગયાં છે.

* * *

મેદાનમાં બાળકો ટોળામાં ફરી રહ્યાં છે. ઓળખીતાં બાળકોને જોતાં જ રમા નાના ભઈલાનો હાથ પકડી તેમની પાસે ગઈ. આખું ટોળું વિનુને જોઈ રહ્યું. બધાંના મોં પર સ્મિત ફરફરી રહ્યું.

‘રમા, આ કોણ છે?’

‘મારો ભાઈ!’

‘બરાબર નિગ્રો જેવો લાગે છે.’ એક જણે ટીકા કરી.

રમાનું મોં પડી ગયું. તેણે શંકાભરી નજરે ફરી એક વાર ભાઈ તરફ બરાબર જોયું. વિનુનું ચપટું નાક, જાડા હોઠ, ડૂબેલા ગાલ, અને પાકા તાડ જેવો રંગ. રમાને ક્યાંય દોષ દેખાયો નહિ. ભાઈના ખભા પર હાથ મૂકતાં તે બોલી, ‘એ લોકો ખોટું કહે છે, તું જરાય ગભરાઈશ નહિ.’

વિનુ ડર્યો નથી એ બતાવવા હસ્યો. જાડા હોઠની ફાડમાંથી પાતળી જીભ બહાર આવી, અને લસલસતી ફરી અંદર જતી રહી – બરાબ સાપની જેમ.

‘એ છોકરા, ફરી હસ ને, હસ ને...’

‘નહિ!’ વિનુ વીલા મોંઠે ઊભો રહ્યો.

‘અરે! ખરો જિદ્દી છોકરો છે! અત્યા, હસ!’

‘બહેન, ચાલ રમીએ.’

વિનુ બહેનનો હાથ પકડી રમવા જતો રહ્યો.

રમતાં રમતાં શરીરેથી પરસેવો નીતરે છે. સૂરજ માથા પરથી નીચે ખસી રહ્યો છે. પણ હજુ રાંધવાનું પત્યું નથી.

* * *

બાળકો હારબંધ ચાલી રહ્યાં છે – એક હાથમાં આસન અને બીજા હાથમાં પતરાળી. એક હારમાં છેડે વિનુ અને રમા બેઠાં છે. વિનુની લાલચુ આંખો પતરાળા પર જડાયેલી છે. વચ્ચે વચ્ચે બહેનને ચૂંટલી ખણે છે, બહેન ખાવાનું શરૂ કરે તો પોતે પણ શરૂ કરે. રમતી વખતે બહેને તેને વારંવાર સૂચના આપી છે કે જ્યાં સુધી હું શરૂ ન કરું ત્યાં સુધી તારે જમવાનું શરૂ કરવાનું નહિ.

નિશાળના મોટા મોટા લોકો ફરી ફરીને જુએ છે કે, બધાંને બરાબર પિરસાયું છે કે નહિ. અચાનક એક જણની નજર રમાના પગ પર પડી – ખસથી ભરેલો પગ જોઈ તેમણે ચીસ પાડી – ‘અરે, તને ખસ થઈ છે. – બીજાને ચેપ લાગશે. તું જા, બહાર રમ. આ લોકો ખાઈ લેશે પછી તને બોલાવીશું.’

રમા ઊભી થઈ ગઈ.

વિનુ વ્યાકુળ નજરે બહેનના મોં તરફ તાકી રહ્યો.

‘આ છોકરો કોણ છે?’

‘મારો ભાઈ.’

‘ઠીક, આને પણ તારી સાથે લઈ જા. એ તારી જોડે જમશે.’

ભાઈ બહેન બંને ઊઠી ગયાં – એમની નજર ખાદ્યસામગ્રી પરથી હટતી ન હતી.

‘વિનુ, આપણે પછી ખાઈશું, હોં ને.’

‘ના બહેન, મને તો ખૂબ ભૂખ લાગી છે ને ઊબકા પણ આવે છે. સવારે મા ખાવાનું આપતી હતી ત્યારે તેં મને ખાવા ન દીધું.’

‘ભઈલા, જરા થોભી જા. હવે થોડી જ વાર છે. જોયું ને કેટલી સરસ સરસ વાનગી રંધાઈ છે. સવારે તો મા પખાળ (પાણી નાખેલો વાસી ભાત) ખાવા આપતી હતી. તે ખાધો હોત, તો આ બધી સારી સારી વાનગી કાંઈ વધારે ખાઈ શકાત?’

‘મને ઊલટી જેવું થાય છે.’

‘ઠીક, ચાલ ત્યારે, બે-ચાર બીલીપત્ર સૂંઘવાથી ઊલટી બંધ થઈ જશે.’

‘બીલીપત્ર સૂંઘવાને બદલે, બે મૂઠા ભરીને ભાત ચાવ ખાઉં તો-’ વિનુ બોલ્યો, ‘બહેન ખૂબ ભૂખ લાગી છે.’

‘જો, અહીં જો, શું શું રંધાયું છે તે, તને અહીં દેખાડું.’ એમ કહી રમાએ સાંઠીકડાં ભેગાં કરી ખોટે ખોટું માંસ ને માછલી બનાવ્યાં; કાંકરાની મીઠાઈ કરી અને ઘાસ પાંદડાંનાં દાળ, ભાત, શાક બનાવ્યાં. વિનુની ભૂખી આંખો તરફ નજર નાખી રમાએ ભૂતની વાતો શરૂ કરી : અહીં આ દીવાલની પેલી બાજુ જે અંધારી કોટડી દેખાય છે ને ત્યાં ભૂત રહેતું હતું.’

* * *

ભૂતની વાતોમાં કેટલો વખત વીતી તેની ખબર પડી નહિ. આથમતા સૂરજનાં લાલ કિરણો ચારે બાજુ ફેલાઈ ગયાં. બંને બાળકો એમ ને એમ ઘાસ પર બેઠાં છે અચાનક બૂમ સાંભળી ચમકીને પાછળ જોયું તો પટાવાળો બોલાવે છે. રમા ખુશ થતી ભાઈનો હાથ પકડીને ઊભી થઈ. ‘ચાલ હવે જમવા જઈએ, જો ને પટાવાળો બોલાવવા આવ્યો છે.’ વીલા મોં પર હાસ્ય ફરકાવતાં રમાએ પટાવાળાને પૂછ્યું, ‘એ લોકો જમી રહ્યાં?’

‘હા, બધાં જમીને ઘેર જતાં રહ્યાં... તમે અહીં આવીને બેઠાં છો; ઘેર નથી જવું?’

અજાણતાં જ રમાના હાથમાંથી ભાઈનો હાથ છૂટી ગયો. તેની આંખોમાં પાણી આવ્યાં.

પટાવાળાએ લાગણી બતાવતાં કહ્યું, ‘ચાલો, હું મૂકી જાઉં.’

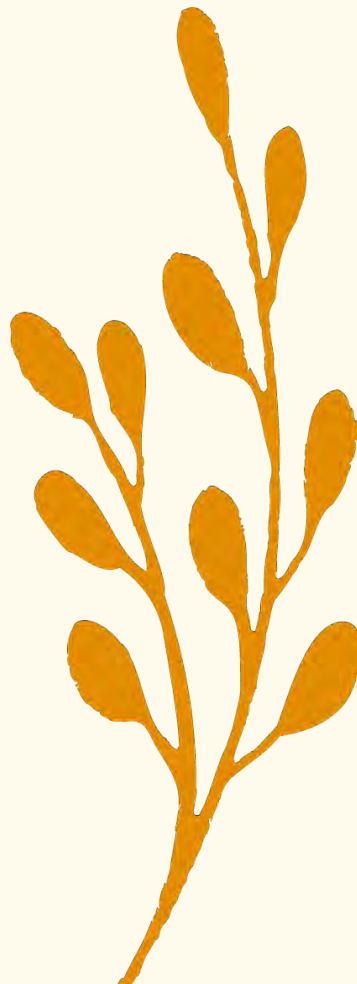
‘ના, ના, અમે એકલાં જતાં રહીશું.’

* * *

જમણવારની જગ્યાએ એઠાં પતરાળાં પર કાગળા-કૂતરાંની લડાઈ જામી હતી. ત્યાં ધૂળની રગદોળાયેલા ચાર નાના નાના પગ ક્ષણવાર માટે અટક્યા, ફરી આગળ ચાલ્યા.

સવારે જે ચાર પગ હવામાં ઊડતા હતા તે પગમાં સાંજે જમીન પરથી અધ્ધર થવાની જાણે શક્તિ ન હતી!

(શ્રેષ્ઠ ઉડિયા વાર્તાઓ – અનુ. રેણુકા સોની)

કાવ્ય

કોણ જાણે કેમ ❁ પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા

કોણ જાણે કેમ બદલાતી ઋતુઓ સાથે
 હું આમ બદલાતી રહું છું.
 પગ તળે જમીનની માફક
 કદી સ્થિર કદી લપસતી રહું છું.
 ગરમીમાં બળતી, વરસાદમાં વરસતી,
 પાનખરે હું પાન પાન થઈ ખરતી રહું છું.
 ક્યારેક બેફિકર સૂસવાતી
 ક્યારેક સાચવી સાચવી અવાજ વગર પગલાં માંડતી
 સમયની વચમાં થઈને હું વહેતી રહું છું.
 શાખાઓ પર ફૂટ્યાં ફૂલ જાણે
 હું અકારણ મલકતી રહું છું
 ક્યારેક પાણીનો વાંક, ક્યારેક તડકાનો
 સમયથી પહેલાં જ હું પણ કરમાતી રહું છું.
 છાતીમાં છુપાયેલી પાંખો નીચે ઊછરતી.
 આશાઓ પર થઈ સવાર હું ઊડતી રહું છું
 કઈ શોધમાં ફેલાતી, વિખેરાતી,
 મૂળિયાંની જેમ અંદર ને અંદર
 શબ્દોની નીચે સંતાયેલા
 કોણ જાણે કયા આકાશની સાથે
 એક થવા
 હું આમ વલખતી રહું છું.

સ્મરણાંજલિ

રાધેશ્યામ શર્માને (જ. ૫-૧-૧૯૩૬; અવ. ૯-૯-૨૦૨૧)

* રમણ સોની, પ્રફુલ્લ રાવલ, રાજેન્દ્ર પટેલ

[અરધી સદી સુધી અવિરત સાહિત્યસાધના કરી જનાર આપણા એક પ્રથિતયશ સારસ્વતને માટે વિવિધ સામયિકોમાં જે લખાયું એમાંથી સંચિત કરેલા અંશો અહીં સ્મરણ-અંજલિ રૂપે રજૂ કરીએ છીએ.]

૧.

નિત્યલેખક અને સદૈવ ચાહક મિત્ર રાધેશ્યામ શર્મા – હવે સ્મૃતિશેષ – રમણ સોની

બને કે તમે એક પણ વાર એમના ઘરે ન ગયા હો, પણ એમનું સરનામું – ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ... તો તમને મોઢે થઈ ગયું હોય! કેમકે એક વાર પણ જો એમની સાથે તમારો પત્ર-વ્યવહાર ચાલુ થયો તો પછી એમની અસ્ખલિત પત્રધારાનું વહાલ તમારા પર વરસ્યા કરે. તમે પ્રત્યુત્તર-પ્રમાદી ન હોવ, તમે પણ ચીવટવાળા ને નિયમિત હોવ, પણ રાધેશ્યામ તો તમને સપ્રેમ હંફાવી દેવાના..

અને એમનો કોઈપણ પત્ર ઠાવકો કે શુષ્ક ન હોય, જરીક વાગ્મિતાવાળી સ્નેહની છાલકો ઉડાડતો હોય – સંબોધનથી તે છેવટ સુધી. ‘પ્રિયાતિપ્રિય સન્મિત્ર’, ‘પ્રિયેશ્વર સુહૃદ’ અને લિખિતંગ ‘તમારો નિત્યચાહક’ અને ‘સદૈવ ચાહક’ – એની વચ્ચે એમનું ઉષ્માભર્યું પ્રીતિસૌહાર્દ વહેતું અનેકવાર અનુભવ્યું છે. પત્રમાં ખબર અંતર પુછાયાં હોય કે કોઈ મહત્ત્વની ચર્ચા થઈ હોય – બધું એક સંવાદી લય-સૂરમાં સંભળાતું રહે એવી શૈલી એમની. હસ્તાક્ષરો અને પત્રલેખન સાવ વિરલ થઈ ગયાં છે એવા દિવસોમાં પણ રાધેશ્યામે ‘રાઈટર્સ કેમ્પ’થી કંપતા હાથે છતાં ઉમળકાના વેગથી પત્રલેખન કર્યું. એક અદ્વિતીય પત્રલેખક...

હવે, એમના જવાથી હસ્તાક્ષર-પત્રલેખન-પરંપરા જાણે અટકીને ઊભી છે – ‘નિરાલંબા સરસ્વતી...’

ઉત્તમ સર્જક ને ખ્યાત વિવેચક થયેલા રાધેશ્યામ શર્મા સાહિત્યના અધ્યાપક થયા હોત? પ્રજ્ઞા ને સજ્જતા તો હતાં જ, પણ ‘કીર્તનાચાર્ય’ તરીકે જાણીતા થયેલા પિતા સીતારામ શર્માનું આણધાર્યું અવસાન થતાં એમ.એ. ના બીજા વર્ષની પરીક્ષા એમણે ન આપી – અવસાદે અને કોઈ ઊંડા વિતરાગભાવે એમણે એ કારકિર્દીમાંથી મન પાછું ખેંચી લીધું. એ પછીનાં છ-સાત વર્ષ એમણે પિતાની પરંપરામાં સ-કીર્તન ભાગવતકથા કરી, બહોળા સમુદાયની સામે. કોઈએ પ્રસન્નતાથી એમને ‘કીર્તનભાસ્કર’નું બિરુદ આપ્યું, એવી એમની કથા-કીર્તન-શૈલી હશે જ...

પછી ‘સંદેશ’, ‘ગુજરાત સમાચાર’ વગેરેમાં પત્રકારી વ્યવસાયી લેખન શરૂ કર્યું – નિર્વાહ-ઉપાર્જન માટે, પણ પત્રકારધર્મથી ને લેખન-સજ્જતાથી. એ દરમ્યાન એકવાર, ‘આચાર્ય રજનીશ જાતે જ એક તૂત છે’ એવો વિદ્રોહ-સંચાર વાળો લેખ કર્યો. પછી મુલાકાત થતાં રજનીશજીને એમની તેજસ્વિતા સ્પર્શી ગઈ, સંપર્ક વધ્યો, પ્રવાસો કર્યા, કેટલાંક વર્ષ ‘રજનીશદર્શન’ સામયિકનું સંપાદન કર્યું, પણ પ્રભાવહેઠળ આવીને રાધેશ્યામ કંઠી-બદ્ધ તો ન જ બન્યા – સ્વ-તંત્ર પત્રકાર, સંપાદક ને લેખક રહ્યા. ‘ધર્મસંદેશ’નું, ‘ધર્મલોક’નું ઘણાં વર્ષો લગી સૂઝપૂર્વક ને શ્રમપૂર્વક સંપાદન કર્યું. એ પૂર્વે, ‘યુવક’ જેવા સાહિત્ય-સ્પર્શવાળા સામયિકના સંપાદનમાં પણ સંકળાયેલા. એમનું એક અત્યંત લાક્ષણિક, વિવાદાસ્પદ છતાં આકર્ષક સંપાદન તે ‘રંગતરંગ’ અને ‘સમભાવ’ માટે એમણે કરેલું લેખકો સાથેની પ્રશ્નોત્તરીવાળું ‘સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર.’ સર્વપ્રિય રાધેશ્યામે લેખકોને લોક-પ્રિય તંતુ સાથે જોડ્યા – એ લેખમાળા ગ્રંથસ્ય થઈ ત્યારે ૨૦ ગ્રંથોમાં ૭૫૦થી વધુ લેખકો પ્રકાશવર્તુળમાં આવી ગયા!

કોઈ વિરલ ક્ષણે એમને વિલક્ષણ અને વિચક્ષણ અધ્યાત્મમાર્ગી દાદ ભગવાનનો સંપર્ક થયો ને રાધેશ્યામની ચેતના અંતર્મુખી થઈને એ દિશામાં વળી. વિચારનું એક આર્દ્ર સ્વરૂપ પ્રગટ્યું ને એમણે દાદા ભગવાનના સામયિક ‘અકમ વિજ્ઞાન’નું સળંગ ૪૬ વર્ષ સુધી સંપાદન કર્યું. છેક હમણાં, એપ્રિલ ૨૦૨૧માં એમણે એમાંથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લીધી.

પરંતુ રાધેશ્યામની ચેતના કેવળ પત્રકારત્વમાં કે પછી વિચાર-ચિંતન-અધ્યાત્મમાં સીમિત રહે એમ ન હતું. નિષ્ઠાથી ને કર્મક્રતાથી એમણે એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં પ્રદાન કર્યું એ ખરું, પણ રાધેશ્યામનો જીવ કળાધર્મી, ને કળામરમી. પોતે સરસ ગાતા – ને સાથે ઠાઠથી પગપેટી વગાડતા! એમનો રસ શાસ્ત્રીય સંગીતમાં, ને વિશેષે ફિલ્મ-સંગીતમાં પ્રસર્યો. ફિલ્મી ગીતોના સાહિત્ય-સ્પર્શવાળા રસાસ્વાદો લખ્યા. અરે, સિનેમાકળા વિશે પણ જાણકારી કેળવી, ને લેખો કર્યા. ખ્યાત સંગીત-નિર્દેશક નૌશાદના સંપર્કમાં આવ્યા – ને પત્રલેખન-મશહૂર રાધેશ્યામજીનો નૌશાદજી સાથે ઠીકઠીક સમય પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો.

(રાધે)શ્યામે ‘કિયે ઠામ મોહિની ન દીઠી’!

વિસ્મય-જિજ્ઞાસા-ચકિત એમની નજર બધે ફરી વળી. અને ચાહક તો કેવા! – એકલપેટા નહીં, સર્વચાહક. એકવાર, સત્યજિત રાયની ફિલ્મ ‘ચારુલતા’ આવેલી અમદાવાદમાં, ત્યારે, એની ઘણી ટિકિટો એકસામટી ખરીદી લઈને લેખકમિત્રોને મોકલાવી – ફિલ્મનો સહ-આસ્વાદ લીધો. વિત્ત-સંપન્નતા તો નહોતી, પણ એમની રુચિ-સંપન્નતા આવી ઊંચી ને સર્વાશ્લેષી હતી...

૦૦૦

બને કે એકવાર તો તમે એમને મળવા વિચાર્યું હોય. તમારે મળવું હોય, પણ એ ઘરે હશે? ચાન્સ જ લેવાનો. કેમ કે પહેલેથી જ ફોન કરીને જવાનો તો રસ્તો જ બંધ – રાધેશ્યામ ફોન જ ન રાખે – વર્ષોથી એ માટે વિખ્યાત!

પણ મળો એટલે તમે એમની પ્રસન્નતાની, ઉમળકાની, સત્કારની છાલકોની વચ્ચે આવી ગયા હોવ. પહેલી વાર જઈએ કે પચાસમી વાર ગયા હોઈએ, અરે ગાઠ મિત્રસંબંધ બંધાયેલો હોય, તો પણ એમનું અપ્રતિમ આતિથ્ય એવું જ ફેશ હોય, અજંપ અને વહાલસોયું હોય. મોટાં જેસ્યર્સ વાળો મુખર દેખાડો ન હોય, પણ એમનો સહજ પ્રેમ-પારાવાર તમને પ્લાવિત કરી દે. એ ઓછાઓછા થઈ જાય! ને એ જ ઉમળકાથી વાતે ચડે. સુષમ પ્રસન્નતા એવી કે એ આત્મરતિ કરી બેસે તો પણ એ ખૂંચે નહીં, શેખી જેવી લાગે જ નહીં. વળી, વરિષ્ઠ અને સમવયસ્કને તો બરાબર, નાનેરાને, નવલેખકને પણ એમનો એવો જ અતિથ્ય-અર્ધ્ય મળે. જતી વખતે નીચે સુધી મૂકવા આવે – તમારા વાહન સુધી કે રિક્ષા સુધી. છૂટા પડ્યા પછી પેલા નવલેખકને વળીવળીને અચરજ થાય – ‘અરે, આ વિવેચકવર્ય રાધેશ્યામ શર્મા! કેટલા મોટા લેખક ને છતાં કેવા ભાર વિનાના, સરળ ને સ્નેહાળ મિત્ર!’

[નવનીત સમર્પણ, ઓક્ટોબર, ૨૦૨૧]

૨. પ્રયોગશીલ કવિ, વાર્તાકાર ને નવલકથાકાર રાધેશ્યામ શર્માની વિદાય – પ્રફુલ્લ રાવલ

બોદલેર, રિલ્કે આદિ કવિઓના વાચન-પ્રભાવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યકાવ્ય-સર્જનની આબોહવા ઊભી કરીને એ ધારાને વેગ આપનાર કવિ રાધેશ્યામ શર્માએ આપણી વચ્ચેથી...ચિરવિદાય લીધી. આધુનિકતાની વિભાવના એમણે બરાબર આત્મસાત્ કરી હતી.

૦૦૦

છેક જીવનના અંતિમ વર્ષ સુધી એમની લેખિની ગતિશીલ રહી. જેના વિષે લખ્યું હોય તેને લેખની નકલ અવશ્યક મોકલે. લગભગ આજીવન સાયકલ પર સવાર થઈને જવું હોય ત્યાં જાય. 'કુમાર' કાર્યાલય પર વીસેક દિવસે આવે. અમે છૂટા પડીએ ત્યારે સાયકલ પર સવાર થઈ રાધેશ્યામ શહેરની ભીડમાં ભળી જાય. ભારે પ્રેમાળ. સાહિત્યિક ચર્ચા કરે પણ કોઈના વિષે ઘસાતું બોલવાની ન વૃત્તિ, ન ભાવ. સત્યજિત રેની ફિલ્મના ચાહક. પોતે જુએ તો મિત્રો માટે પણ સિનેમાની ટિકિટ લઈ આવે.

સર્જન-વિવેચન સાથે અનુવાદ અને સંપાદનક્ષેત્રે રાધેશ્યામ શર્માનું પ્રદાન યશસ્વી રહ્યું છે. એમનું લેખન અવિરત ચાલ્યું અને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં સામયિકોમાં ભાગ્યે જ કોઈ સામયિક હશે જેમાં એમની કૃતિઓ-લખાણો પ્રસિદ્ધ ન થયાં હોય!

રાધેશ્યામ શર્માની સર્જકપ્રતિભા પુરસ્કૃત પણ થતી રહી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરનાં પારિતોષિકો એમને પ્રદાન થયાં છે. કુમાર ચંદ્રક, ધનજી કાનજી ચંદ્રક, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક ઇત્યાદિ એમને એનાયત થયા હતા.

જીવનભર શબ્દ સાથે નાતો રાખનાર રાધેશ્યામ શર્મા છેલ્લાં વર્ષોમાં એકાકી હતા પરંતુ સમીક્ષા-લેખન અને દાદા ભગવાનની પ્રવૃત્તિમાં સમય પસાર કર્યો. પોતાના વિશે કશો ઊહાપોહ ન કરનાર આ સર્જક જાણે ચુપચાપ આપણી વચ્ચેથી સરકી ગયા!

(પરબ, નવેમ્બર, ૨૦૨૧)

૩. સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના કદરદાનીને વિદાયસલામ

– રાજેન્દ્ર પટેલ

રાધેશ્યામ શર્મા હવે આપણી વચ્ચે નથી. એક મોટા ગજાના લેખકની બાદબાકી થવી એ વાત વસમી છે, અંગત કારણસર અને સાહિત્ય અને સમાજની સ્થિતિના સંદર્ભે પણ. એમનું જીવન આખું સાવ ‘લો પ્રોફાઇલ’, પણ સમગ્ર કવન ‘હાઈ પ્રોફાઇલ’. વાર્તાકાર, કવિ, નવલકથાકાર, આસ્વાદક, વિવેચક, સંપાદક, અનુવાદક ને વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વધારી રાધેશ્યામ નખશીખ એક ઉત્તમ મનુષ્ય હતા. એક દૃશ્ય હંમેશાં મારા ચિત્તમાં અંકિત થઈ ગયેલું છે. મારી નાનીમોટી માંદગીની એમને ખબર પડે એટલે તે ખબર કાઢવા આવે. સાઈકલ ઉપર આવી ચડે. ઘર બહાર સાઈકલ સ્ટેન્ડ પર ચડાવે, લોક મારે પછીખિસ્સામાંથી નાનો કાંસકો કાઢે, માથા પર રહ્યાસહ્યા પચાસ સો વાળ ઓળે, બરોબર ગોઠવે ને ઘરમાં પ્રવેશે. જેવી એમની નજર મળે કે જૂની હિંદી ફિલ્મનું ગીત લલકારે. મોટા ભાગે મૂકેશ કે મહંમદ રફીનું. સાચા સ્વજનને મળ્યાનો અનુભવ તત્કાલ થઈ જાય. વિદાય લેતાં પહેલાં બીજું એક ગાયન ગાઈ સંભળાવે. ઘડીકમાં બીમારી વીસરી જવાતી. હવે એ અમૂલ્ય અનુભવથી જીવનનો શેષ સમય વંચિત રહેશે. તેથી એક વિષાદ સાથે કૃતજ્ઞતા છલકાઈ ઊઠે છે. એમના જેવા સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના કદરદાનીની ગેરહાજરી વરતાશે – નવોદિત સર્જકોને તો ખાસ. એક સર્જક તરીકેની વિલક્ષણ કલમ અને આસ્વાદક તરીકેની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી એ સાહિત્યજગતમાં હંમેશાં યાદ રહેશે.

એમનો સંપર્ક કરવાનો સૌથી સરળ અને સારો રસ્તો પત્ર લખવો તે જ રહેતો. એ પત્ર દ્વારા બધાની ખબર રાખે. લેન્ડલાઈન ફોન પણ નહિ એટલે ઇ-મેઇલ, વોટ્સએપ કે એસએમએસનો તો પ્રશ્ન જ ઊભો ના થાય! એમને મળવા જઈ એટલે ફ્લેટ નીચે એમની સાઈકલ જોઈને એમને મળ્યા જેટલો આનંદ થાય, કારણ કે એનાથી ખાતરી થતી કે બાપુ મળશે ખરા!

એમણે નાના-મોટા અક્ષરકર્મીઓની મુલાકાતો (જેને એ, ‘ઓફ બિટ ઇન્ટરવ્યુ’ કહેતા), ‘સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર’ના ૨૭ ખંડમાં લેખકો વિશેની પ્રોફાઇલ લખેલી છે! આમ જૂના લેખકોની વિશિષ્ટ ઓળખ દર્શાવવાનું અને નવા લેખકોમાં પ્રાણ ફૂંકવાનું મહત્ત્વનું કામ ગુજરાતની કોઈ સંસ્થાએ નહિ, માત્ર રાધેશ્યામ શર્માએ એકલે હાથે જ કર્યું છે. સતત નવોદિતોને હૂંફ આપતા રહ્યા. સાહિત્યના પ્રવાહમાં જાણે લેખકોની ઓટ આવવા દીધી નહિ! એમના સમગ્ર સાહિત્યમાં એક સર્જક ઉપરાંત વિવેચક, અનુવાદક અને સંપાદક તરીકેની આગવી મુદ્રાનો સમન્વય છે. એથી રાધેશ્યામ શર્મા સ્વયમ્ એક વિશિષ્ટ સાહિત્યિક ઘટના સમા હતા.

એમના સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે નીચેનાં પુસ્તકો છે :

કવિતા : આંસુ અને ચાંદરણું, સંચેતના, નિષ્કારણ, આકાશની ઉડનલિપિ, એકાન્તમાં ઊડેલા નકશાઓ

નવલકથા : ફેરો, સ્વપ્નતીર્થ

વાર્તા : બિચારાં પવનપાવડી, વાર્તાવરણ, કથાસૂત્ર, ઘટનાલોક,

વિવેચન, આસ્વાદ : વાચના, સાંપ્રત, કવિતાની કળા, આલોકના, શબ્દસમક્ષ, વિવેચનનો વિધિ, ઉલ્લેખ, અક્ષર, કાવ્યસંકેત, આલેખ, વાર્તાવિચાર, સાહિત્યસંકેત, શબ્દ અને સંવાદ, રચનાને રસ્તે

મુલાકાત : સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર (૨૭ ભાગ)

અગિયાર જેટલાં સંપાદનો, ચરિત્રરેખાંકન, ભાષાંતર વગેરે પુસ્તકો છે.

આવા અનન્ય રાધેશ્યામ કદીય વીસરાય એમ નથી. આવા કદરદાનીને વિદાયસલામ સહજ જ થઈ જાય છે. વડીલ, મિત્ર, માર્ગદર્શક તરીકેના આ ખાલીપાના અનુભવમાં જ રાધેશ્યામ સ્મિત કરતા હંમેશા હયાત રહેશે. એ હંમેશા વહાલથી મને આવકારતા કહેતા "આવો, બ્રોડસ્કી". એ શબ્દો અને એ ભાવના સહારે અત્યારે તો...

(બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેમ્બર, ૨૦૨૧)

બાળકાવ્યો

૧

આખી દીવાલ મારી પાટી જિગર જોષી

આખી દીવાલ મારી પાટી

નવાનવા કક્કાના ઊગે છે છોડ અને હરખાતી નવીનવી માટી

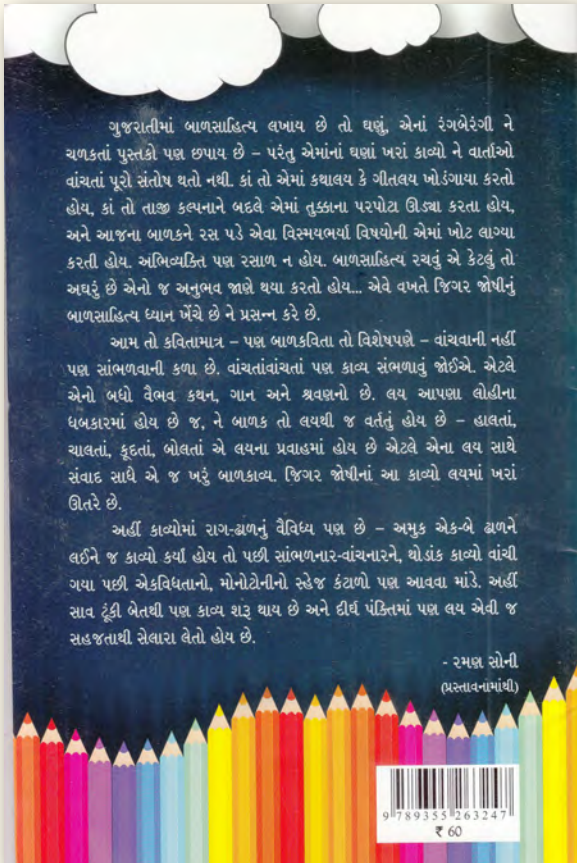
આમતેમ, આમતેમ ચાલે જ્યાં પેન ત્યાં તો નવી-નવી દુનિયા દેખાતી;
સૌને તો લિટોડિયા દેખાતા ખાલ, પણ પપ્પાની ફૂલી જાય છાતી;
મમ્મીની સાથ-સાથ સામી દીવાલેથી હસી પડે ક્યારેક એ ખીંટી

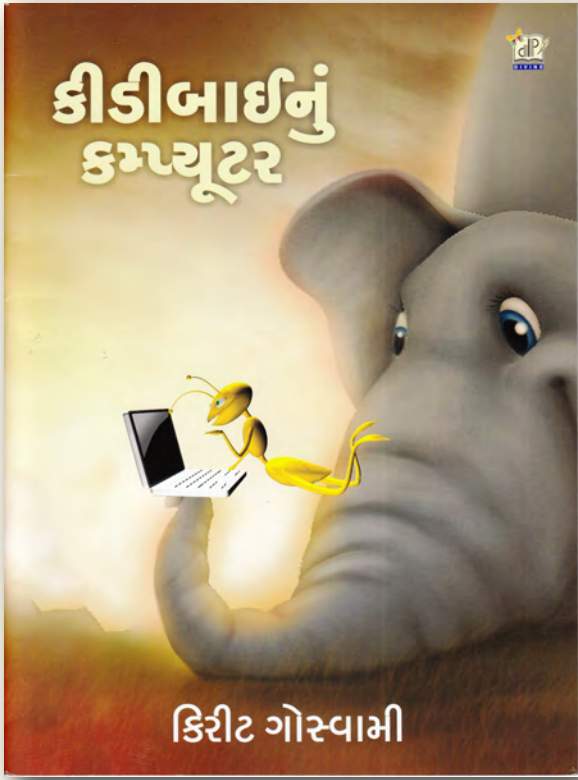
આખી દીવાલ મારી પાટી

નવા નવા કક્કાના ઊગે છે છોડ અને હરખાતી નવી નવી માટી

લીટી એક દોરું ત્યાં થાતું વિમાન અને બીજી લીટીએ થાય વાદળ;
ત્રીજી લીટીએ હું તો ચીતરું બગીચાઓ; વરસાવું ઝરમરતી ઝાકળ;
ચોથી લીટીએ હું તો ચાલી નીકળવાનો જોજોને મુંબઈ ચોપાટી

(આખી દીવાલ મારી પાટી, જિગર જોષી, ૨૦૨૧)

૨. કીડીબાઈનું કમ્પ્યુટર કિરીટ ગોસ્વામી

કીડીબાઈને કમ્પ્યુટરમાં પડવા લાગી મોજ...
બધી ફાઈલમાં 'ખાંડ' લખીને સેવ કરે છે રોજ!

ટપ ટપ ટપ ટપ ટાઈપ કરે છે નાનકડો મેસેજ,
"હાઉ આર યુ, હાથીબાઈ?" કહીને સ્માઈલ કરે છે સ્ટેજ!

મંકોડાની સાથે ચાલે લાં...બી વિડિયો-ચેટ...

સ્ક્રીન ઉપર પોતાના ફોટા રોજ કરે છે સેટ!

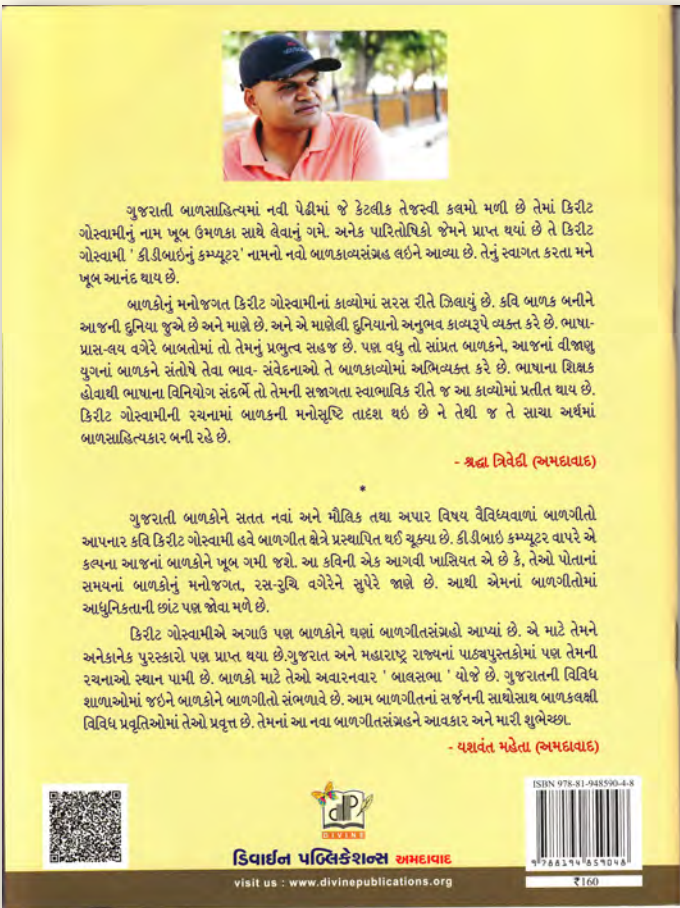
મસ્તીમાં આવી દોરે છે પેંડાની એક નગરી,

એ નગરીની મીઠાશ, એને વ્હાલી લાગે જબરી!

જાદુ કહો કે કમ્પ્યુટરની આને કહો કમાલ,

ચટકો ભૂલી, કીડીબાઈ તો સૌને કરતાં વ્હાલ!

(કીડીબાઈનું કમ્પ્યુટર, કિરીટ ગોસ્વામી, ૨૦૨૧)

લેખ

વિદ્યાબહેન નીલકંઠ અને ગુ.વ. સોસાયટી

* મકરન્દ મહેતા

વિદ્યાબહેનના (૧૮૭૬-૧૯૫૮) જીવન પર ઘણાં ગ્રંથો અને લેખો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમાં પણ ૨૦૧૫માં તેમના દોહિત્ર સુકુમાર પરીખે સંપાદન કરેલો અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પ્રસિદ્ધ કરેલો ગ્રંથ ‘વિદ્યાબહેન નીલકંઠ : ગુજરાતની નારીચેતનાનાં અગ્રેસર’ ઘણો જાણીતો બન્યો છે. તેના દ્વારા વિદ્યાબહેનનાં જીવન અને કવનનાં લગભગ તમામ પાસાઓની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી તેમની ઉપર પ્રચલિત માહિતી ન આપતાં તેમની વિચારસરણી અને મૂલ્યોને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સાથે જોડીને સંસ્થાની વિકાસયાત્રાને સમજવાનો અત્રે પ્રયાસ છે. ડૉ. પ્રીતિ પંચોલી, ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ અને ડૉ. આર. ટી સાવલિયાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તિક ‘અવિરત વિદ્યાયાત્રા, ઈ.સ. ૧૮૪૮-૨૦૧૬’ (ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, ૨૦૧૬) સંસ્થાની વિકાસયાત્રાને સમજવામાં અત્યંત મૂલ્યવાન છે. તે સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી સુગ્રથિત માહિતી પૂરી પાડે છે. તેને સાંકળીને આ લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની (૧૯૪૬થી ગુજરાત વિદ્યાસભા) પ્રવૃત્તિઓને ૧૯૫૬ સુધી લંબાવે છે. વિદ્યાબહેન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં માનાર્હ મંત્રી તરીકે ૧૯૨૭ થી ૧૯૫૬ સુધી રહ્યાં હતાં. ૧૯૪૮માં સંસ્થા સ્થપાઈ ત્યારથી તેણે જે રેશનલ અને માનવતાવાદી મૂલ્યો અપનાવીને ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને સમાજનો વિકાસ કર્યો હતો તે જ ટ્રેડિશન વિદ્યાબહેને જીવનપર્યંત ચાલુ રાખી હતી. આજ દિન સુધી ગુજરાત વિદ્યાસભા રાજનીતિ-વિમુખ છે. તેની આ ખાસિયતનાં ઐતિહાસિક મૂળિયાં શોધવાનો અત્રે પ્રયાસ છે.

વિદ્યાબહેનની વિચારસરણી, વ્યક્તિત્વ અને સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિ :

ઓગણીસમા સૈકામાં બૉમ્બે યુનિવર્સિટીમાં અને ગુજરાતની કૉલેજોમાં ભણતા આર્ટ્સના વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય રીતે પશ્ચિમમાં પાંગરેલી મૉરલ ફિલોસૉફી પૉલિટિકલ ઇકૉનોમી, લૉજિક, યુરોપનો ઇતિહાસ, અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્ય, સંસ્કૃત/ફારસી અને થોડુંક ગુજરાતી

ભણતા. વિદ્યાબહેનના સસરા મહીપતરામ અને પતિ રમણભાઈ આ રીતે તૈયાર થયા હતા. વિદ્યાબહેનના નાના ભોળાનાથ સારાભાઈ યુનિવર્સિટીમાં ભણેલા ન હોવા છતાં તેઓ પશ્ચિમની રેશનલ વિચારસરણીથી પ્રભાવિત થયા હતા. ફોર્બ્સ જેવા સંસ્થાના અંગ્રેજ સ્થાપકોને સહકાર આપીને ભોળાનાથ, મહીપતરામ અને રમણભાઈએ સોસાયટીનાં મૂલ્યોને આગળ ધપાવ્યાં હતાં. તેની અસર વિદ્યાબહેન ઉપર પડે તે સ્વાભાવિક હતું. વિદ્યાબહેન ગુજરાત કોલેજમાંથી ૧૯૦૧માં ગ્રેજ્યુએટ થયાં તે પહેલાં તેઓ મોરલ ફિલોસોફી, યુરોપનો ઇતિહાસ અને સંસ્કૃત ભણી ચૂક્યાં હતાં. તેમના સંસ્કૃત અને ફિલોસોફીનાં પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ હતા. આવાં કારણોસર વિદ્યાબહેન ‘રેશનલ’ અને ‘ક્રિટિકલ’ પદ્ધતિથી વિચારવાનું શીખ્યાં હતાં. જીવનના અંત સુધી વિદ્યાબહેન આ વિચારસરણી તેમજ આચારને વરેલાં રહ્યાં હતાં. તેમનાં મંતવ્યો સ્પષ્ટ હતાં. તેઓ ઓછાબોલા હતાં. હજુ તો વિદ્યાબહેન ગ્રેજ્યુએટ પણ થયાં ન હતાં, તે પહેલાં સંસ્થાના પ્રમુખ લાભશંકર ઉમિયાશંકરે ૧૮૯૭માં તેમને સંસ્થા દ્વારા યોજવામાં આવેલી સ્ત્રીઓની વક્તૃત્વકલા હરીફાઈનાં નિર્ણાયક તરીકે પસંદ કર્યાં હતાં. લાભશંકરે સ્ત્રી-ઉત્કર્ષના કાર્યક્રમ તરીકે આ પ્રવૃત્તિ ૧૮૯૫થી શરૂ કરી હતી. ૧૮૯૭ની હરીફાઈમાં અનુ નામની બાર વર્ષની છોકરી ઇનામ જીતી ગઈ હતી. અન્ય વિજેતાઓ સાથે ‘મિસ અનુ’ની શક્તિને ૨૨ વર્ષની ‘સૌ. વિદ્યાગૌરી’એ બિરદાવી હતી. ઇનામ જીતનાર ‘મિસ અનુ’ તે પાછળથી મજૂર નેતા તરીકે પંકાયેલાં અનસૂયાબહેન સારાભાઈ! વિદ્યાબહેને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં માનદ મંત્રી તરીકે ૩૦ વર્ષ રહીને અન્ય કામોની સાથે મહિલા ઉત્કર્ષનાં કાર્યો કર્યાં તેના પાયામાં ૧૮૯૭ની ઘટના છે. ત્યાર બાદ ૧૯૦૧માં વિદ્યાબહેન અને શારદાબહેન બી.એ. થયાં હતાં. તેઓ સમગ્ર ગુજરાતનાં પ્રથમ મહિલા ગ્રેજ્યુએટ હતાં. વિદ્યાબહેન જ્યારે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં સેક્રેટરી હતાં ત્યારે તેઓ અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદનાં પ્રમુખ તરીકે ૧૯૩૩માં ચૂંટાયાં હતાં.

વિદ્યાબહેન ૧૯૪૩માં યોજાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયાં હતાં. તે સમયે તેમણે વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે, ‘ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની ખિલવણી ઉપરાંત ગુજરાતના સમાજસુધારાના ઇતિહાસમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું પ્રદાન મોખરાનું છે.’ ‘શિક્ષણનું માધ્યમ તો માતૃભાષા જ હોય!’ આ તમામ બાબતોને લક્ષ્યમાં લઈને જ ૧૯૧૬માં ગાંધીજી સોસાયટીના આજીવન સભ્ય બન્યા હતા. તે વખતે તેના મંત્રી તરીકે રમણભાઈ નીલકંઠ હતા. ગાંધીજીએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સૂત્ર ‘માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ’ને બિરદાવ્યું હતું. ગાંધીજીની રાજકીય વિચારસરણી રમણભાઈ, વિદ્યાબહેન અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કરતાં ભિન્ન હોવા છતાં માતૃભાષા ગુજરાતી પ્રત્યેના ઝોકની દૃષ્ટિએ તેઓ સૌ એક વિચારનાં હતાં.

આવું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર વિદ્યાબહેન સંસ્થા ઉપર પ્રભાવ પાડી જનાર પ્રથમ અને છેલ્લાં મહિલા હતાં.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં સેક્રેટરી તરીકે વિદ્યાબહેન :

માત્ર વિદ્યાબહેને જ બધું કામ કર્યું તેમ કહેવાનો આશય નથી. મુદ્દો એ છે કે સંસ્થાને આગળ ધપાવવા જે ટીમ વર્ક જોઈએ તે તેમણે ઊભું કર્યું હતું. વિદ્યાબહેનનો આત્મવિશ્વાસ જબરો હતો. તેણે તેમની નેતૃત્વશક્તિ વિકસાવવામાં ભાગ ભજવ્યો હતો. તેઓ પોતાની આંતરિક શક્તિને લીધે સ્વયંભૂ રીતે આગળ વધતાં હતાં. વિદ્યાબહેનની સફળતાનું રહસ્ય એ છે કે એમણે કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ અને ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર જેવા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખો અને હીરાલાલ પારેખ જેવા સહાયક

મંત્રીઓથી માંડીને કારકુનો અને પટાવાળાઓ સાથે હળીમળીને સંસ્થામાં 'ટીમ વર્ક કલ્ચર' ઊભું કર્યું હતું. સ્ત્રી-ઉત્કર્ષ માટે તેમણે છેક ૧૯૨૧થી 'મહિલા મિત્ર'ની વાર્ષિક સીરિઝ શરૂ કરી હતી. આ સચિત્ર વાર્ષિક પુસ્તકો મહિલાઓમાં ખૂબ લોકપ્રિય થયાં હતાં. ત્યાર બાદ વિદ્યાબહેને આનંદશંકર ધ્રુવ, દાદાસાહેબ માવળંકર અને ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ ઉપરાંત કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ અને ચીનુભાઈ ચીમનલાલ જેવા સંસ્થા સાથે સંકળાયેલા ઉદ્યોગપતિઓનો સહકાર પ્રાપ્ત કરીને ૧૯૩૮માં 'ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ' શરૂ કર્યો હતો. વિખ્યાત જૈન શ્રેષ્ઠી ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈના બાદશાહી દાનમાંથી તે ૧૯૪૬માં 'ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન' તરીકે જાણીતો બન્યો. તેના અધ્યક્ષ પ્રો. રસિકલાલ પરીખ ઉપરાંત ઉમાશંકર જોશી, ભોગીલાલ સાંડેસરા, કે. કા. શાસ્ત્રી, મૌલાના સૈયદ અબુ ઝફર નકવી, રામનારાયણ પાઠક, નવલરામ ત્રિવેદી, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને રામચંદ્ર આઠવલે જેવા અધ્યાપકો સાથે વિદ્યાબહેન કેવો આત્મીય સંબંધ રાખતાં હતાં તેનો સાચો ખ્યાલ તો 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના 'વિદ્યાબહેન સ્મૃતિઅંક'(માર્ચ, ૧૯૫૮)માંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ અંકને બુદ્ધિપ્રકાશે ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ કરેલા 'લેડી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ મણિમહોત્સવ અંક' સાથે સરખાવવાથી વિદ્યાબહેનની સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત તેમની મેનેજમેન્ટ સ્ટાઇલનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે. ગુજરાતના કલાગુરુ રવિશંકર રાવળના શબ્દોમાં : "ભારત કલામંડળ ૧૯૨૫માં અમદાવાદમાં સ્થપાયું ત્યારે વિદ્યાબહેને મને એમની સંસ્થા વતી ઘણી મદદ કરી હતી. હું એમની પાસે જઈ ધારી સગવડો મેળવી શકતો. મારું હૃદય તેમની પ્રતિ નમી પડતું. વિદ્યાબહેન કોઈ ગોળ ગોળ વાતનો સ્વીકાર કરતાં નહીં. સીધી સાફ વાજબી વાત હોય તો તે તરત મંજૂર કરી દેતાં." પંડિત સુખલાલજીએ પણ વિદ્યાબહેન સાથેના એમના પ્રસંગો વર્ણવતાં લખ્યું છે:

"વિદ્યાબહેનને હું સમાજસુધારક તરીકે અને ગુજરાત વિદ્યાસભાનાં એક વિશિષ્ટ કાર્યકર્તા તરીકે વર્ષોથી જાણતો હતો. ૧૯૪૭ પછી તેમના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવ્યો. ભો. જે. વિદ્યાભવનના કામને અંગે દાદા માવળંકરને ત્યાં મિટિંગ થાય અને ત્યાં વિદ્યાબહેન અચૂક મળે. ગુજરાત વિદ્યાસભામાં બેઠાં હોય કે દાદાના મકાનમાં પણ વિદ્યાબહેન અચૂક સમયસર આવવાનાં અને ટૂંકા પણ સચોટ અને સ્પષ્ટ મુદ્દાઓ રજૂ કરવાનાં. રમણભાઈની કાર્યપદ્ધતિનો અનુભવ એટલે તેમની રીતે જ સંસ્થાનાં સર્વ કામનો નિકાલ તાત્કાલિક કરતાં. ક્યારેક સંસ્થાની ચૂંટણીમાં જૂથબંધી કે અંગત ટીકાઓ થાય, ત્યારે આવી ટીકાઓને બાલિશ અને હાસ્યાસ્પદ ગણીને તેઓ શાંતિ જાળવતાં. એમના વર્તનમાં કદી પણ કટુતા ન હતી."

પંડિત સુખલાલના ઉપરોક્ત અભિપ્રાયને ભો. જે. વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ પ્રો. રસિકલાલ પરીખના અનુભવ સાથે સરખાવવા જેવો છે. અગાઉ જણાવ્યું છે તે મુજબ રમણભાઈની જેમ જ વિદ્યાબહેન પશ્ચિમની લિબરલ પોલિટિકલ અને સોશિયલ ફિલોસોફીમાં શ્રદ્ધા ધરાવતાં હતાં અને તેઓ માનતાં હતાં કે બ્રિટિશ શાસન શોષણખોર હોવા છતાં તેની પ્રગતિશીલ રાજકીય અને શૈક્ષણિક નીતિ ભારત જેવા અભાણ અને પછાત દેશ માટે આવશ્યક છે. તેથી છેવટ સુધી રમણભાઈ અણે વિદ્યાબહેને ગાંધીજીની માસ પોલિટિકલ મૂવમેન્ટનો વિરોધ કરીને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અસહકાર (૧૯૨૦-૨૨) બારડોલી (૧૯૨૮), સવિનય કાનૂન ભંગ (૧૯૩૦-૩૨) અને ૧૯૪૨ની 'હિંદ છોડો'ની લડતથી અલિપ્ત રાખી હતી. પણ ૧૯૪૨ની લડત વખતે વાતાવરણ ઘણું સ્ફોટક હતું. હિંસાને રોકવા કોલોનિયલ પોલીસે ગોળીબારો કર્યા તથા પ્રેમાભાઈ હોલમાં આવેલી સોસાયટીની ઓફિસ જપ્ત કરી. આમ છતાં વિદ્યાબહેનના પેટનું પાણી હાલ્યું નહીં ત્યારે રસિકલાલ પરીખ અણે ઉમાશંકર જોશી વિદ્યાબહેનની સામા થઈ ગયા અને રસિકલાલ તો રાજનામું લઈને વિદ્યાબહેનને ઘેર પહોંચી ગયા. વિદ્યાબહેન પરિસ્થિતિ સમજી ગયાં. તેમણે રસિકલાલને કહ્યું : 'બે દિવસ થોભી જાવ. હું મારાથી બનતું કરીશ.' પણ પ્રોફેસર તો રાજનામું આપીને જ પાછા ફર્યા. થોડાક

કલાકો બાદ પ્રેમાભાઈ હોલમાંથી પોલીસ પલટન ઊઠી ગઈ અને તેની સાથે ભો.જે.ના અધ્યક્ષે તેમનું રાજીનામું પાછું ખેંચી લીધું. વિદ્યાબહેનને સરકારે 'કૈસરે હિંદ'નો ચંદ્રક આપ્યો હતો. 'લેડી વિદ્યાગૌરી'એ એમની વ્યક્તિગત લાગવગ ગોરા કલેક્ટર સમક્ષ લગાવીને પરિસ્થિતિ થાળે પાડી હતી. રસિકલાલ પરિખના શબ્દમાં :

"વિદ્યાબહેનની વિશદ વિચારશક્તિ, સ્પષ્ટ આદેશ આપવાની રીતિ, કરુણામય હૃદય, પરોપકારવૃત્તિ અને ઈશ્વરનિષ્ઠાથી" બનેલી વૃત્તિ આજે પણ મારા ચિત્તમાં અંકાઈ ગઈ છે."

છેવટે ગુજરાતના મહાવિદ્વાન અને સંશોધક ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનાં સંસ્મરણોનો થોડોક ભાગ ટાંકીને લેખ સમાપ્ત કરીશુ :

"ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોનું એક તેજસ્વી વર્તુળ વિદ્યાસભામાં એકત્ર થઈ શક્યું એમાં વિદ્યાબહેનના શાંત સમભાવી વ્યક્તિત્વનું પણ આકર્ષણ હતું. સંસ્થાના સેવકોની કદરના શબ્દો નિર્વ્યાજ ભાવે, અકૃત્રિમ રીતે બોલતાં મેં તેમને" અનેક વાર સાંભળ્યાં હતાં. અને ૧૯૨૮માં સર રમણભાઈના અવસાન પછી વિદ્યાસભાના મંત્રીપદનો ભાર સતત ૨૮ વર્ષ સુધી વહન કર્યો હતો. વિદ્યાબહેનની દેખરેખ હેઠળ વિદ્યાસભાનો અનેક રીતે વિકાસ થયો. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પ્રાચીન, ભારતીય સંસ્કૃતિ, ગુજરાતી, ફારસી અને અરબીના અનુસ્નાતક વિભાગો સ્થપાયા અને વિકસ્યા. નટમંડળ સ્થપાયું. જેણે રસિકલાલ પરીખ જેવા વિરલ શાસ્ત્રજ્ઞ અને શ્રી જ યશંકર 'સુંદરી' જેવા વિરલ કલાકાર અને દિગ્દર્શકની સેવાઓ અને માર્ગદર્શન મેળવ્યાં. રામાનંદ કોલેજ સ્થપાઈ. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાબહેનનાં વ્યાપક વિદ્યાપ્રેમ અને તીવ્ર વ્યવહારબુદ્ધિનો મોટો ફાળો હતો."

(બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેમ્બર, ૨૦૨૧-માંથી, ટુંકાવીને)

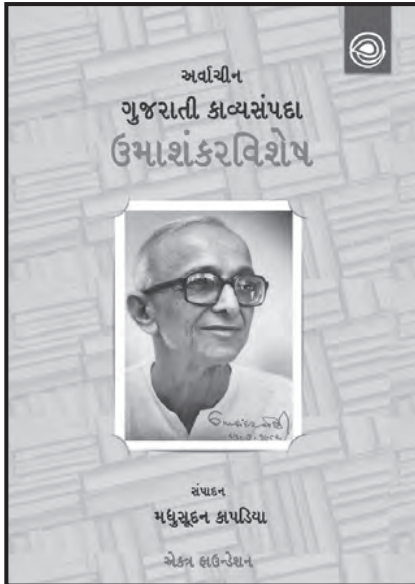
એકત્ર સાહિત્યસેતુ

એક દાયકાથી પણ વધારે સમયથી એકત્ર ફાઉન્ડેશન ઓનલાઇન પ્રકાશનો દ્વારા ગુજરાતીની સાહિત્ય-સમૃદ્ધિના વ્યાપક પ્રસાર માટે કૃતનિશ્ચયી છે—અમારો સંકલ્પ છે કે સૌ સાહિત્ય-રસિકો અને અભ્યાસીઓને અમારાં પ્રકાશનો મુક્ત રીતે ને વિનામૂલ્યે સુલભ બને. અમારા આ મિશનનો ભાવનામંત્ર છે ‘ગુજરાતી સાહિત્યના મુદ્રિત ઉત્તમ ગ્રંથોનું ઈ-રૂપાન્તર અને પ્રસારણ’. અમેરિકામાં રહીને પણ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો સંપર્ક જીવતો રાખવાની અમારી મહેચ્છા છે. એમાં અનેક સર્જકો, વિદ્વાનો ને એમના વારસોનો અમને સહૃદય સહકાર મળતો રહ્યો છે.

એકત્ર ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના ઈ. ૨૦૧૦માં થઈ એ પછી અમે વિવિધ દિશામાં અવિરતપણે સક્રિય છીએ:

એકત્ર ગ્રંથાલય

એકત્ર ઈ-ગ્રંથ-સંપાદા: વિવિધ અભ્યાસીઓ દ્વારા સંકલન-સંપાદન. સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી દષ્ટિપૂર્વક ચૂંટેલાં શિષ્ટરસિક અને આસ્વાદનયોગ્ય કૃતિસંપાદનો.

- મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા: સંપાદક: રમણ સોની. ઈ.સ.ની ૧૪મી-૧૫મી સદીથી ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીની સમગ્ર મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાંથી ચૂંટેલાં ઉમદા કાવ્યોનો ૧૦૦૦ જેટલાં પાનાંનો સમૃદ્ધ સંચય.
- અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા: સંપાદક: મધુસૂદન કાપડિયા. ઈ.સ. ૧૮૫૦ આસપાસથી આજ સુધીની સમગ્ર અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાંથી ચૂંટેલાં ૧૫૦૦ ઉપરાંત ઉમદા કાવ્યોનો સમૃદ્ધ સંચય.
- ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાસંપદા: સંપાદક: મણિલાલ હ. પટેલ. ગુજરાતીની એકસો વર્ષની વાર્તાઓમાંથી ચૂંટેલી ઉત્તમ વાર્તાઓનો સમૃદ્ધ સંચય.
- ગુજરાતી નિબંધસંપદા: સંપાદક: મણિલાલ હ. પટેલ. ગુજરાતી ભાષાના સમગ્ર નિબંધકૃતિઓમાંથી ચૂંટેલા ઉત્તમ નિબંધોનો સમૃદ્ધ સંચય.

- * મધ્યકાલીન પ્રશિષ્ટકૃતિ-સંપાદન શ્રેણી: સંયોજક: રમણ સોની
પ્રમુખ આખ્યાનકૃતિઓ, દીર્ઘ રચનાઓ, પ્રશસ્ત પદકવિઓમાંથી સંકલનો.
એમાં કવિપરિચયો, શબ્દાર્થો, કવિ ને સ્વરૂપ પરના સુગમ અભ્યાસ-લેખો.
- * અર્વાચીન કાવ્ય-આચમન શ્રેણી: સંપાદન યોગેશ જોષી, ઊર્મિલા ઠાકર
વીસમી સદીના પ્રશિષ્ટ કવિઓનાં ચૂંટેલાં કાવ્યો, કવિપરિચય અને આસ્વાદક
લેખ સાથે. દસ-દસ કવિઓના પાંચ સંપુટ.
- * અનુઆધુનિક કવિપ્રતિભા શ્રેણી: સંયોજક: મણિલાલ હ. પટેલ. જાણીતા
અનુઆધુનિક કવિઓની કૃતિઓનું સંપાદન, આસ્વાદ-અભ્યાસ સાથે.

*

ગુજરાતી સાહિત્યનાં મૂળ પ્રશિષ્ટ પુસ્તકોનાં ઈ-રૂપાન્તરો: ઈ. ૨૦૧૧માં
અમે પહેલો ઈ-ગ્રંથ ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ (મહેન્દ્ર મેઘાણી) પ્રકાશિત
કર્યો હતો ત્યારથી લઈને આજ સુધીમાં અમે ઉત્તમ સર્જકોનાં ૧૦૦ ઉપરાંત
પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યાં છે.

એ ઉપરાંત ૬૫ ઉપરાંત પુસ્તકો હાલ પ્રકાશન-પ્રક્રિયામાં છે.

*

સંચયન ઈ-સામયિક: ઓગસ્ટ ૨૦૧૩થી અમે શરૂ કરેલા
‘સંચયન’ દ્વિમાસિક સામયિકમાં, ગુજરાતીની સર્વકાલીન ઉત્તમ
રસપ્રદ કૃતિઓ રજૂ થાય છે: મનોહર લે-આઉટ, ખ્યાત
ચિત્રકૃતિઓ, પઠન-ધ્વનિઅંકન એના વિશેષો છે. ઓક્ટો.
૨૦૨૧માં એનો ૫૦મો અંક પ્રગટ થશે. ‘સંચયન’નું સંપાદન
જાણીતા વિવેચક-સંપાદક રમણ સોની કરે છે.

*

પ્રશિષ્ટતા-સંગ્રહ (ગુજરાતી ડિજિટલ લાઈબ્રેરી)થી લઈને સામ્પ્રત સાહિત્ય-
સંચાર (ઈ-સામયિક) સુધીની અમારી આ ક્રિયાશીલતા આપ સૌ
www.ekatrafoundation.org અને [https://wiki.ekatrafoundation.org/
wiki/એકત્ર_ગ્રંથાલય](https://wiki.ekatrafoundation.org/wiki/એકત્ર_ગ્રંથાલય) ઉપર સાક્ષાત્ કરી શકશો. જે જે વાચનરસિકો પોતાનું
e-mail સરનામું ‘સંચયન’ના હોમ પેજ ઉપર જઈ ઉમેરશે એમને નિયમિત
રીતે ‘સંચયન’ તેમ જ એકત્રનાં નવાં ઈ-પ્રકાશનો મળતાં રહેશે.

એકત્ર: પ્રકાશક: અતુલ રાવલ • atulraval@ekatrafoundation.org

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

પ્રેમાનંદ આખ્યાન શ્રેણી - ૧

શ્રેણી-સંપાદક: રમણ સોની

કવિ પ્રેમાનંદ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ આખ્યાનકાર કવિ હતા – આજે પણ એમની કથનકલા અને કવિશક્તિ આનંદ અને તૃપ્તિનો અનુભવ કરાવે છે.

આ સંપાદન-શ્રેણી પ્રેમાનંદનાં, પહેલે તબક્કે પાંચ આખ્યાનોને ઈ-શ્રેણી રૂપે પ્રગટ કરે છે. જુદાજુદા અભ્યાસી સંપાદકોએ એનું સંપાદન સંભાળ્યું છે અને એમની વિશેષતાઓ એમાં પરોવાઈ છે. પરંતુ, એ સાથે જ, એની રજૂઆતને એક ઘાટ આપવા માટે એનું પરિરૂપ એકસરખું રાખ્યું છે. શ્રેણી-સંપાદકે, દરેક આખ્યાનને સર્વસામાન્યરૂપે લાગુ પડે એવા, ગુજરાતી આખ્યાનના સ્વરૂપ ને વિકાસગતિ અંગે કેટલાક લેખન-અંશો તૈયાર કરીને સામેલ કર્યા છે.

આ આખ્યાનોના દરેક સંપાદકે—

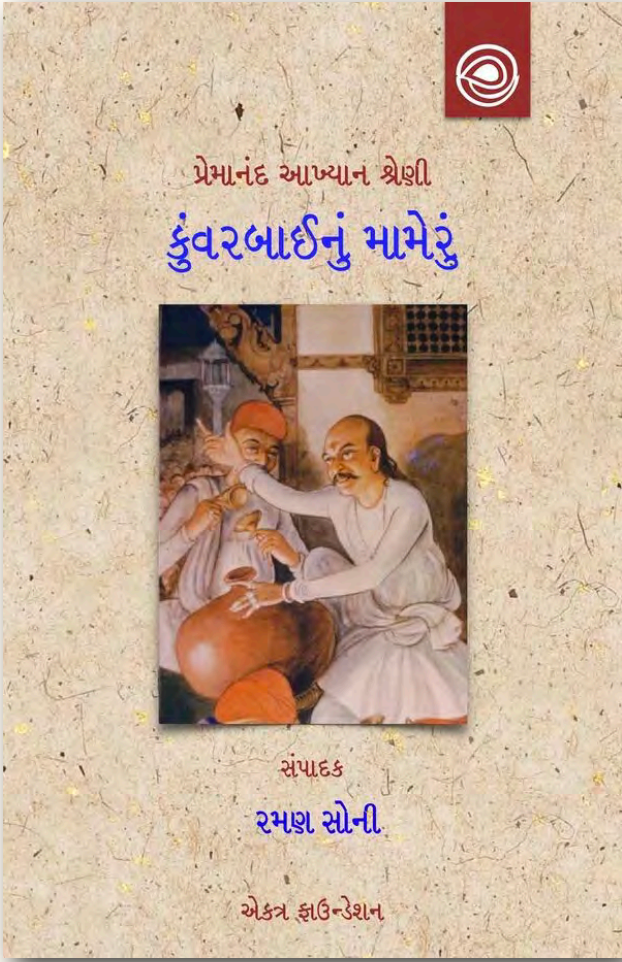
(૧) વિવિધ મુદ્રિત વાચનાઓને સંકલિત કરીને એક સુગમ વાચના તૈયાર કરી છે, (૨) દરેક કડવાને આરંભે ટૂંકી પરિચય-નોંધ મૂકી છે અને શબ્દાર્થ-નોંધો કરી છે, (૩) પ્રવેશક તરીકે સંક્ષિપ્ત કૃતિ-પરિચય આપવા ઉપરાંત (૪) આખ્યાન-કૃતિનો આસ્વાદલક્ષી અભ્યાસ પણ રજૂ કર્યો છે.

એ રીતે આ સંપાદનો શાસ્ત્રીય ઉપરાંત સર્વગ્રાહી અને રસપ્રદ વાચન બન્યાં છે. વાંચો –

૧. કુંવરબાઈનું મામેરું : સંપાદક — રમણ સોની
૨. સુદામાચરિત્ર : સંપાદક — દર્શના ધોળકિયા
૩. ઓખાહરણ : સંપાદક — હષીકેશ રાવલ
૪. અભિમન્યુ-આખ્યાન : સંપાદક — ભરત ખેની
૫. ચંદ્રલાસ-આખ્યાન : સંપાદક — પ્રવીણ કુકડિયા

વાંચો – પ્રેમાનંદ આખ્યાન શ્રેણી

કુંવરબાઈનું મામેરું

સંપાદક: રમણ સોની

આ આખ્યાન પ્રેમાનંદનાં બધાં આખ્યાનોમાં ઉત્તમ અને રમણીય ગણાયું છે. એ નાનું છે, સુઘડ છે, એક જ કથાપ્રસંગ પર રચાયેલું છે.

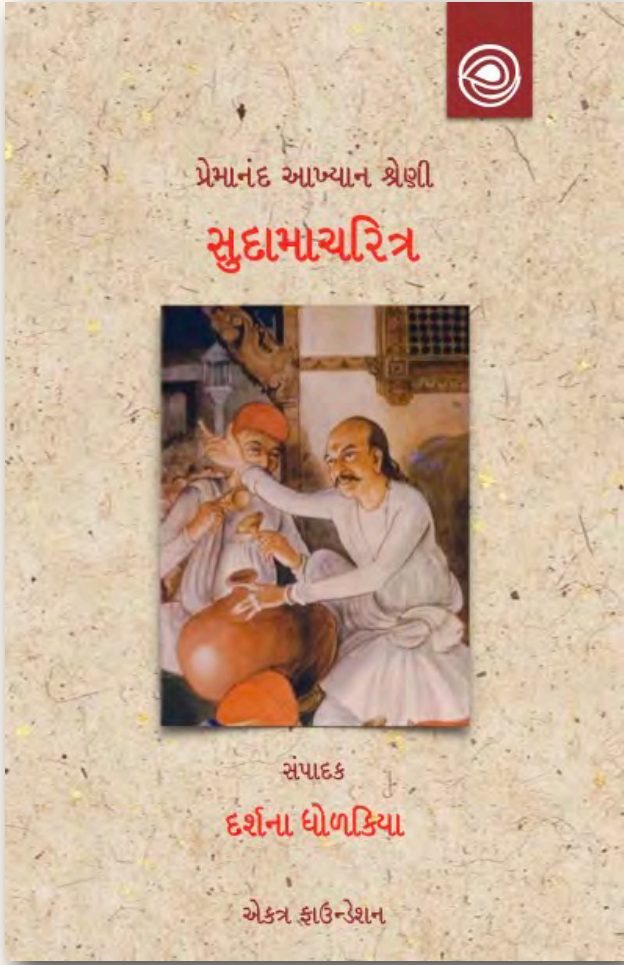
નિર્ધન નરસિંહ મહેતા, ઈશ્વર પરની દઢ શ્રદ્ધાથી પુત્રી કુંવરબાઈનું મામેરું ઉત્તમ રીતે પાર પાડે છે. એ મુખ્ય પ્રસંગના પેટાપ્રસંગો અને પાત્રો છે : મહેતાની ભક્તિ અને નિર્ધનતાનો ઉપહાસ કરતી ટિખળખોર પણ નિષ્કુર ને અભિમાની નાગરી નાત, એવાં હીણાં સાસરિયાં અને પ્રેમાળ નિર્દોષ પિતા વચ્ચે – શ્રદ્ધા અને સંદેહની ફડક વચ્ચે પીસાતી કુંવરબાઈ, પરમ નિઃસ્પૃહ પણ પુત્રીવત્સલ ભક્ત નરસિંહ, એમને સહાય કરવા શેઠ-શેઠાણીનું રૂપ લઈને આવતાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી. આવાં વિવિધ ચરિત્રો, ઉપહાસ-ઉચાટ-રાહત-આનંદ રૂપે બદલાતી જતી પરિસ્થિતિઓ, હાસ્ય-કરુણ-અદ્ભુતના રસપલટા, પ્રસંગોને આબેહૂબ તાદ્દશ કરતું ને બહેલાવતું કથાકારનું કૌશલ તેમ જ લયની, પ્રાસની, રાગઢળની, શબ્દોની ને એમના માર્મિક અલંકરણની સુંદરતાથી સોહતું કવિનું સર્જનકર્મ –એ બધું પ્રસન્ન કરનારું અને તે સમયના શ્રોતાઓની જેમ જ આજના વાચકને પણ રસ-તરબોળ કરનારું બન્યું છે.

આખ્યાનનો કથન-પ્રવાહ એવો અસ્ખલિત છે કે કાવ્ય આરંભથી અંત સુધી આહ્લાદક આનંદ આપે છે.

તો, હવે કાવ્યમાં પ્રવેશીએ –

(કાવ્ય વિશે આસ્વાદલક્ષી વિગતવાર વાત આ આખ્યાનકાવ્ય પૂરું થયા પછી કરી છે.)

– રમણ સોની

સુદામાચરિત્ર

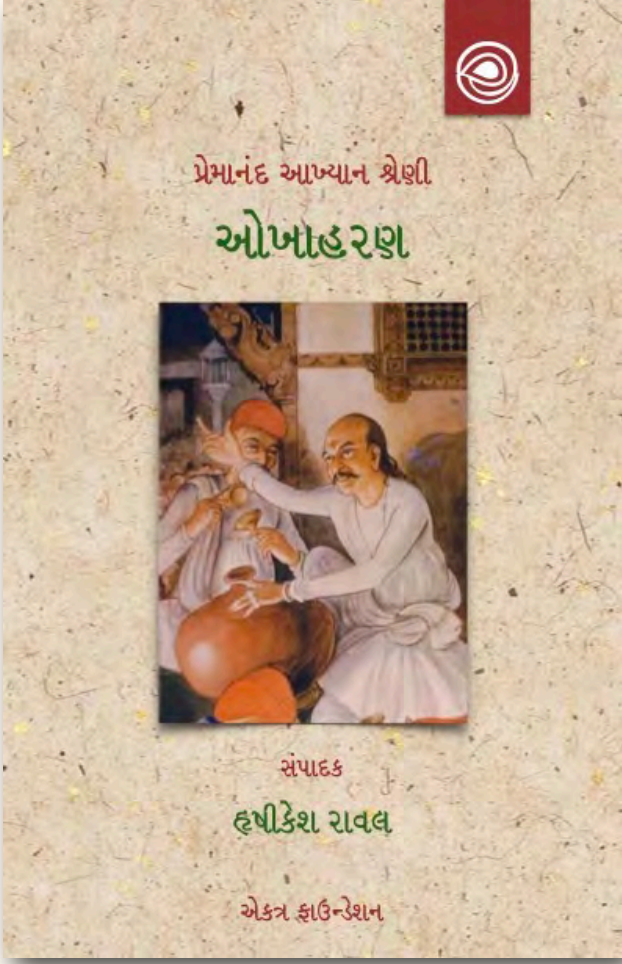
સંપાદક: દર્શના ધોળકિયા

પ્રેમાનંદનાં ત્રણ ઉત્તમ ગણાયેલાં આખ્યાનોમાંનું એક તે ‘સુદામાચરિત્ર.’

ચૌદ જ કડવાંના આ નાનકડા આખ્યાનમાં સુદામા-કૃષ્ણની ગાઠ મૈત્રીનું આલેખન કરતા પ્રેમાનંદે જીવનના વિરોધમાંથી નીપજતું જીવનદર્શન ભારે લાઘવથી પ્રગટ કર્યું છે. સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં બંધાયેલી કૃષ્ણ-સુદામાની મૈત્રી, પછીથી બંનેનો મંડાયેલો ગૃહસ્થાશ્રમ, સુદામાને ભાગે આવેલી કારમી ગરીબી ને બીજા બાજુ સોનાની દ્વારકાના સ્વામી કૃષ્ણનાં જીવન જુદે માર્ગે વહેતાં હોવા છતાં બંનેની મૈત્રીની ગાંઠ કેટલી મજબૂત છે તેનો પરિચય પત્નીની વિનંતીથી દ્વારકા પહોંચેલા સુદામા પ્રતિ કૃષ્ણે આચરેલા સ્નેહાળ વ્યવહારમાં પ્રેમાનંદે ભારે આદરથી આલેખ્યો છે. જીવનની વરવી વિષમતાઓની વચ્ચેય પ્રતિવ્રતા નારી તરીકે સ્થાપિત થતી સુદામાપત્ની, સુદામા તથા ભક્તને પામી ન શકતી દ્વારકાની વૈભવશાળી પ્રજા, કૃષ્ણની વિવિધ રાણીઓ ને આ બધાંની ઉપર ગીતાના સ્થિતપ્રજ્ઞ શો અનાસક્ત ને નિર્મળ સુદામો – આ સૌનું વિવિધ રસોની જમાવટથી ચિત્રાત્મક આલેખન કરતો પ્રેમાનંદ સહૃદયને જીવનમૂલ્યોના પાઠ શીખવતાં શીખવતાં રસલીન બનાવીને એક નવા જ લોકમાં લઈ જવામાં સફળ બન્યો છે.

આ કૃતિને માણવા આપણે કાવ્યમાં જ પ્રવેશીએ.

– દર્શના ધોળકિયા

ઓખાહરણ

સંપાદક: હષીકેશ રાવલ

પુરાણોમાંથી ઓખાહરણની કથા લઈને અનેક કવિઓએ ‘ઉષાહરણ’ નામે વિવિધ આખ્યાનોની રચના કરી છે. પરંતુ, આ બધાંમાં મૌલિકતા અને કાવ્યશક્તિની દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદનું ‘ઓખાહરણ’ વિશેષ રસિક, લોકપ્રિય અને લોકભોગ્ય બની શક્યું છે.

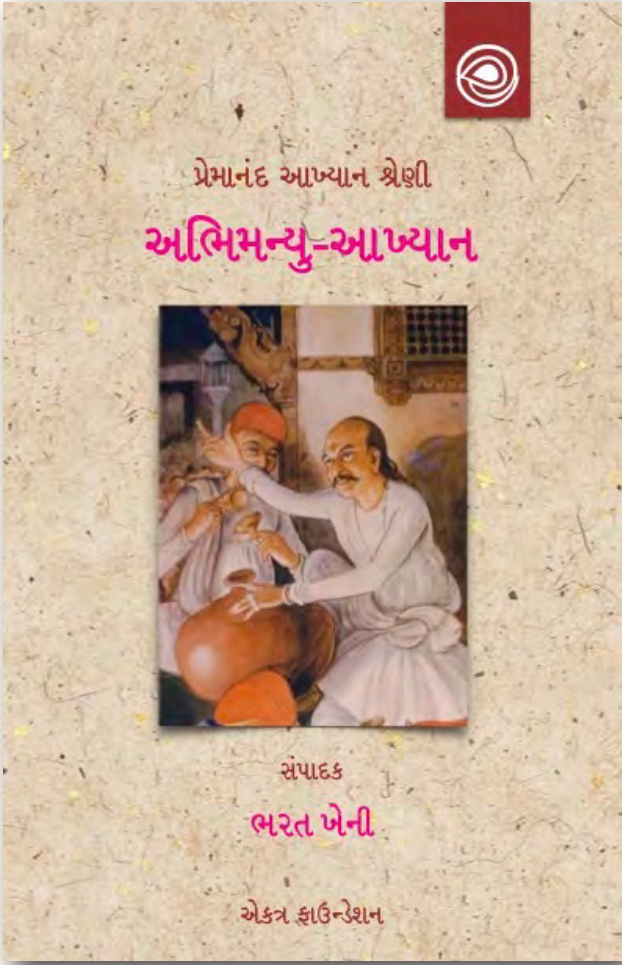
અસુરરાજ બાણાસુરે શિવજીની કઠોર સાધના કરી. શિવ એને મહાબલિ થવાના આશિષ સાથે હજાર હાથની શક્તિ પ્રદાન કરે છે. પણ ત્રણેય ભુવનમાં તેનો સમોવડિયો કોઈ યોદ્ધો પ્રાપ્ત ન થતાં, તે પુન : શિવજીની ઉપાસના કરી ‘તમે વઢો કાં વઢનાર આપો’ એવું વિવેક વિનાનું વરદાન માંગીને પોતાના મૃત્યુનો અભિશાપ મેળવે છે.

પુત્રી ઓખાની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયેલાં પાર્વતી તેને સુંદર વરપ્રાપ્તિનું વરદાન આપે છે. બીજી બાજુ બાણાસુરને મૃત્યુનો ભય સતાવતાં તે દીકરીની હત્યા કરવાનું વિચારે છે, પણ નારદ મુનિની સલાહથી તે દીકરીને આજીવન કુંવારી રાખવા એકદંડિયા મહેલમાં કેદ કરે છે.

પાર્વતીના વરદાન પ્રમાણે, સખી ચિત્રલેખાનીમદદથી, ઓખા-અનિરૂદ્ધનાં ગાંધર્વલગ્ન થાય છે. બાણાસુરને જાણ થતાં એ અનિરૂદ્ધ સાથે યુદ્ધ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણને અનિરૂદ્ધ કેદ થવાના સમાચાર મળતાં બંને સેના વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. શિવજી બાણાસુરના પક્ષે આવે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ બાણાસુરને હણે છે, બ્રહ્માની વિનંતિથી હરિ-હર વચ્ચેનું યુદ્ધ વિરામ પામે છે. અંતે, ઓખા-અનિરૂદ્ધનાં ધામધૂમથી લગ્ન થાય છે.

ઓખાહરણ પ્રેમાનંદની આરંભકાલીન રચના હોવાથી એમાં ક્યાંક પરિપક્વતાનો અભાવ જણાય પરંતુ સમગ્ર કૃતિમાં એની કવિપ્રતિભાના ચમકારા તો અવશ્ય જોવા મળે. પોતાની કલ્પનાશક્તિથી રસસ્થાનોને અદ્ભુત રીતે ખીલવે છે. વળી પાત્રાના ગુજરાતીકરણ દ્વારા પ્રજાનું મનોરંજન કરી તેમની ધર્મભાવના સંતોષવામાં પણ તે સફળ બને છે.

– હષીકેશ રાવલ

અભિમન્યુ આખ્યાન

સંપાદક: ભરત બેની

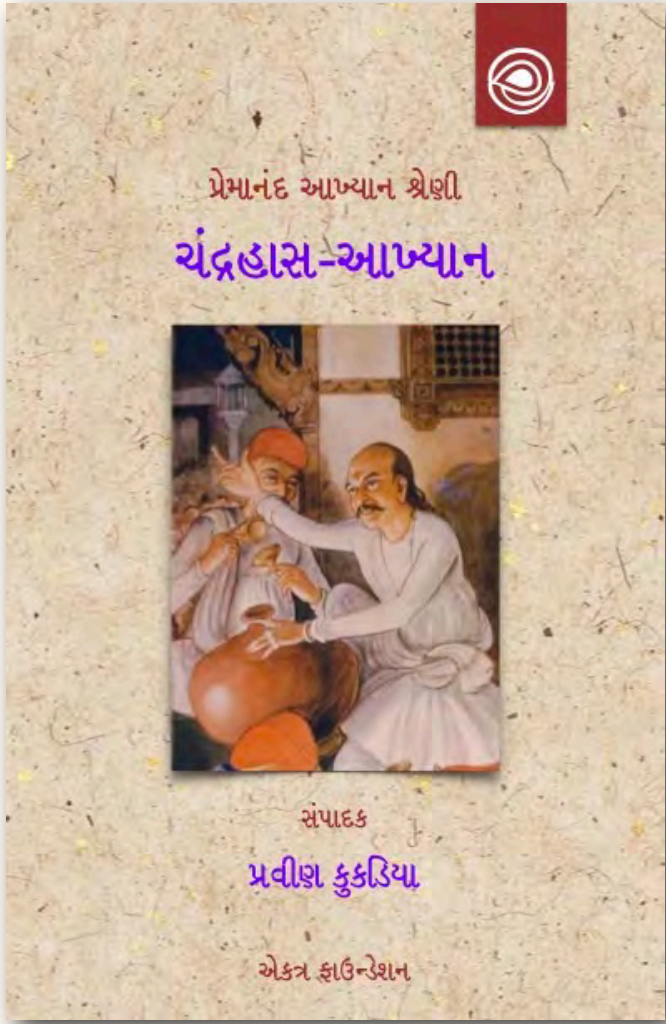
અભિમન્યુવિષયક ગુજરાતી આખ્યાન-પરંપરામાં 'અભિમન્યુ આખ્યાન' એ કવિ પ્રેમાનંદની નોંધપાત્ર કૃતિ છે. એમાં ત્રણ કથાપ્રસંગોની ગૂંથણી, ૧૭ રાગ, ૩૬ ચાલનો નિર્દેશ અને ૫૧ કડવાં છે.

પ્રથમ ૨૦ કડવાં અભિમન્યુના જન્મ સુધીની કથા કહેવામાં લીધાં છે, અહીં અભિમન્યુના અહિલોચન અસુર તરીકેના પૂર્વભવનું વૃત્તાંત, કૃષ્ણની કપટલીલા, સ્ત્રીસ્વભાવની લાક્ષણિકતાઓ અને અહિલોચનકથા અને અભિમન્યુ-જન્મ એમ દ્વિદલ પ્રસંગ આલેખાયાં છે. પછીનાં બે કડવાં અભિમન્યુના લગ્ન પ્રસંગને આપ્યાં છે. ૨૩મા કડવા પછી આ આખ્યાન મહાભારતપ્રસિદ્ધ યુદ્ધકથા તરફ વળે છે, આ બીજો ખંડ વિવિધ ભાતવાળી કથાનો પરિચય કરાવે છે. કાવ્યના ત્રીજા ખંડમાં આપણને યુદ્ધકથાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મળે છે. કડવાં ૩૯ થી ૪૯માં વીરરસને કેન્દ્રમાં રાખી વાતાવરણમાં કરુણ અને અન્ય રસોની છાયા પ્રસારતી આ કોઠાયુદ્ધની કથા વિગતે વર્ણવાઈ છે અને અભિમન્યુના મૃત્યુ સાથે એનો અંત આવે છે. ૫૦મા કડવામાં અર્જુન જયદ્રથનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. એ પ્રતિજ્ઞા, કૃષ્ણની કુશળતાથી, અર્જુન પૂરી કરે છે, અને જયદ્રથનું મસ્તક છેદે છે.

કવિએ પરિવારભાવ, વાત્સલ્યભાવ જેવા અને અન્ય તળપદા ભાવો ગૂંથી લીધા છે. કૃષ્ણના અભિમન્યુ પ્રત્યેના વેરનો તંતુ અહીં અનેક પ્રસંગોથી બહેલાવીને રજૂ થયો છે. એમાં કૃષ્ણનું ચરિત્ર એમના કપટ-ચાતુર્યને કારણે ઢીણું લાગે જ્યારે અભિમન્યુનું ચરિત્ર એના નિર્વ્યાજ વીરત્વને કારણે ગૌરવવંતું લાગે છે.

કવિ દ્વારા અહીં લગ્ન, પ્રસૂતિ, મોસાળું, સામૈયું વગેરે પ્રસંગોના ગુજરાતી વ્યવહારોના ચિત્રણને પણ અવકાશ મળ્યો છે. અહિલોચન અને શુક્રાચાર્યવેષી કૃષ્ણના મિલનપ્રસંગને પ્રેમાનંદ અસાધારણ નાટ્યાત્મકતાથી ખીલાવી/મલાવીને મૂક્યો છે તો કૃષ્ણએ સુભદ્રાને સાચવવા આપેલી પેટીમાં શું છે તે જાણવા ઉત્સુક ભાભીઓનાં વિચાર-વર્તનના નર્મમર્મપૂર્ણ આલેખનમાં એમની જનસ્વભાવની ઊંડી સૂઝ પ્રગટ થાય છે. દિવ્ય શાસ્ત્રાસ્ત્રોથી ખેલાતા યુદ્ધમાં અદ્ભુત તો છે જ પણ ત્યાં તે વીરરસને અધિક પ્રભાવક બનાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. યુદ્ધપ્રસંગો રૂઢ શૈલીએ વર્ણવાયા છે, પરંતુ કૌરવ સૈન્ય વચ્ચે ફસાયેલા અને છેવટે મૃત્યુને વરતા કિશોરવીર અભિમન્યુનું "બહુ પારધીએ પોપટ વીંધ્યો" અને "ભાંગ્યો ચંપાનો છોડ" વગેરે ઉપમાદિ અલંકારોથી લાક્ષણિક ચિત્રણ રજૂ કરી આપવામાં પ્રેમાનંદને મળેલી સફળતા ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

સાતમા કોઠાનું જ્ઞાન અધૂરું રાખવા છતાં, દ્રૌપદી પાસે ભાણેજને શાપ દેવડાવ્યા છતાં, કુંતીના રક્ષાકવચને ઉતરાવી નાખવા છતાં, અભિમન્યુને પરાક્રમી થતો કૃષ્ણ રોકી શક્યા નથી. બીજી બાજુ, કૌરવોના છલ ઉપરાંત ઉત્તરા-અભિમન્યુનો રણભૂમિ વચ્ચેનો એકમાત્ર અને અંતિમ સમાગમ-વિરહ પણ વીર અભિમન્યુના મૃત્યુને વીર સાથે કરુણનો સ્પર્શ આપે છે. 'અભિમન્યુ આખ્યાન' એની પ્રારંભની કૃતિ હોવા છતાં પ્રેમાનંદની ઘડતી આવતી કલાદ્રષ્ટિનો પરિચય આપતી સક્ષમ રચના છે.

ચંદ્રહાસ આખ્યાન

સંપાદક: પ્રવીણ કુકડિયા

પ્રેમાનંદનું આ આરંભકાલીન આખ્યાન આજના વાચકોને પણ જકડી રાખનારું એની સર્જકપ્રતિભાનો પરિચય આપતું આખ્યાન છે.

જન્મે રાજકુમાર છતાં, ચંદ્રહાસ નબળા ભાગ્યને લીધે શી રીતે અનાથ અને ગરીબ બની જાય છે અને સમય જતાં ભાગ્ય આગળથી પાંદડું હટતાં પાછો કેવો રાજપદ પામે છે એનું રસાળ આલેખન આ આખ્યાનમાં છે. કૂર ધૃષ્ટબુદ્ધિ, અનાથ બાળ ચંદ્રહાસને અવગણે છે ત્યારે ‘આ બાળકની તું અવમાનના કરે છે, પણ એ ભવિષ્યમાં તારો જમાઈ બનશે’, એવી ગાલવ ઋષિની વાત સાંભળી ક્રોધે ભરાઈને વારંવાર તેને મારી નાખવાનાં કાવતરાં કરે છે પણ ભગવત-ભક્ત ચંદ્રહાસ કેવી રીતે ઊગરી જાય છે અને દરેક કાવતરાને અવળું પાડીને ઉચ્ચ પદ પામતો જાય છે તેનું રોચક વર્ણન છે. આખ્યાનની નાયિકા વિષયા પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યથી ચંદ્રહાસને મોતના મુખમાં જતાં કેવી રીતે ઉગારી લે છે એનું વર્ણન પણ રોમાંચક છે. વિષયાના મુખે થયેલું ચંદ્રહાસના સૌન્દર્યનું વર્ણન પ્રેમાનંદની વર્ણનકલાનો સરસ નમૂનો છે.

આખ્યાનના તેરમા કડવામાં થયેલું વાડીનું વર્ણન ચિત્રાત્મક છે. વિવિધ વનસ્પતિનાં નામની અને વિશેષતાની જાણકારી પ્રેમાનંદની બહુમુખી પ્રતિભાનો ખ્યાલ આપે છે. ‘પુષ્પભારે વનસ્પતિ તે સર્વ વળી છે વંક મરોડ’માં પવનને કારણે લચી પડતાં ફૂલછોડનું ગતિશીલ ચિત્ર, અને ‘ચાતક હંસ ને મોર કોકિલા શબ્દ કરતાં હોય’ કહીને પક્ષીઓના આનંદ ટહુકારને પણ આપણી સામે ખડાં કરી દીધાં છે.

પ્રેમાનંદના વેગીલા કથનપ્રવાહમાં ભાવક તરીકે તણાવું આજે પણ આપણને ગમે છે તો એ કાળનાં શ્રોતાજનો કેવાં એકતાન થઈને પ્રેમાનંદનાં કથન, વર્ણન, ગાયન, લય, અભિનયને માણતાં હશે!

એવી રસાળ કૃતિમાં હવે પ્રવેશીએ...

– પ્રવીણ કુકડિયા

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.